

A Historical and Architectural Chronology of the Mausoleum of Imamzadeh Qasem and Zayd in Azna, Lorestan Province

Yadollah Heidari Baba Kamal¹, Sahra Saki², Sayed Ahmad Moosavi³, Ali Shahriari⁴

1. Department of Archaeology, Faculty of Cultural Materials Conservation, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran (Corresponding Author)

Email: y.heidari@tabriziau.ac.ir

2. Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

3. Department of Archaeology, Faculty of Cultural Materials Conservation, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

4. Department of Archaeology, Faculty of Cultural Materials Conservation, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

Article Info

 <https://doi.org/10.66224/Athar.2172.2240.7>

Pp: 57 - 88

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025/12/15

Revised: 2025/12/28

Accepted: 2026/01/01

Use your device to scan
and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

Among Iran's historical structures, mausoleums have attracted the greatest public attention after mosques. Indeed, the interrelation of religion and architecture has occupied a significant and inseparable position in the history of Iranian-Islamic art, manifesting prominently in mausoleums and tomb towers. Although numerous structures known today as Imamzadeh mausoleums were constructed across many regions of Iran, little definitive information is available regarding their historical chronology and architectural identity. One such structure is the tomb tower of Imamzadeh Qasem and Zayd in Azna County, Lorestan Province. Accordingly, the present study focuses on analyzing the structural features, architectural ornamentation, and construction and restoration phases of this monument. The primary aim is to identify the architectural elements, decipher the historical inscriptions to determine the construction phases, and establish a relative chronology of the mausoleum through a comparative analysis with analogous monuments. This research was conducted using a descriptive-analytical approach based on fieldwork and historical sources. Specifically, this study addresses the following questions: 1) What is the relative chronology of the Imamzadeh Qasem and Zayd tomb tower in Azna, based on its architectural features and comparative studies? 2) What are the distinct types of architectural ornamentation present in the mausoleum, and to which historical periods do they belong? The results indicate that, based on architectural features, epigraphic evidence, and comparative analysis, at least five distinct construction and restoration phases—tentatively attributed to the Seljuk, Ilkhanid, Timurid, Safavid, and Qajar periods—can be identified. However, the primary construction and completion of the structure occurred in two stages during the Ilkhanid period. Furthermore, the monument features a wide range of interior and exterior architectural ornaments, including stucco muqarnas, tall and simple or stalactite-style decorative niches, brick-tile and stucco-tile combinations, low-relief stucco, carved inscriptions, decorative brick-and-stucco spheres (tūpī), tilework, woodcarvings, and intricate brickwork—the latter being particularly prominent during the Ilkhanid period.

Keywords: Imamzadeh Qasem and Zayd in Azna, Mausoleum, Ilkhanid Period, Epigraphy, Architectural Ornamentation.

Citations: Heidari Babakamal, Y., Saki, S., Moosavi, S. A. & Shahriari, A., (2026). "A Historical and Architectural Chronology of the Mausoleum of Imamzadeh Qasem and Zayd in Azna, Lorestan Province". *Athar*, 48(1): 57-88. <https://doi.org/10.66224/Athar.2172.2240.7>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-2172-en.html>

© The Author(s)

Copyright © 2026 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

In Iran, the mausoleums of prominent figures received greater attention than in other regions of the Islamic world, resulting in some of the most significant monuments of each historical period (Pope, 2008: 916). Owing to their wide geographical distribution, mausoleum structures constituted the second largest category of architectural production in Iran after mosques (Grabar, 1966: 41–46). From the perspective of architectural history, early Islamic societies did not initially favor the construction of commemorative monuments over burial sites; however, memorial structures eventually began to emerge over the tombs of caliphs and religious elites. With the rise of the Alavid and Buyid dynasties in the fourth century AH (tenth century CE), Shi'ism entered a new phase, leading to the increased prominence of Shi'ite tombs and sacred shrines. From this period onward, mausoleums secured an established position within the corpus of Islamic architecture (Frye, 1984: 172–176). Early and significant examples include the Mausoleum of Ismail Samani in Bukhara (c. 300 AH / 907 CE) (Hattstein & Delius, 2004: 115), the Arab Ata Mausoleum in Tim (c. 336 AH / 947 CE) (Hillenbrand, 2008: 103), and the tower-shaped Gonbad-e Qabus (397 AH / 1006 CE) (Kiani, 2009: 45).

Under the Seljuks, mausoleum construction experienced remarkable growth, establishing architectural precedents that persisted through the Ilkhanid, Timurid, and Safavid periods. During the Ilkhanid era, mausoleums functioned as focal points for both local and state patronage, playing a significant role in reinforcing religious practices and stimulating local economies (Hillenbrand, 1999: 202). Although many Ilkhanid mausoleums continued Seljuk architectural traditions, greater emphasis was placed on verticality and the refinement of forms, and the construction of double-shelled domed mausoleums became widespread (al-Qashani, 2005: 112). Furthermore, the preference for polygonal plans over circular ones, along with the elaboration of architectural ornamentation on interior elevations, distinguished Ilkhanid tombs from their predecessors (Arab, 1997: 65). These developments reflect a peak in the standardization of layouts, proportions, and architectural components. Given this long-standing historical trajectory and architectural significance, identifying the historical and structural characteristics of these mausoleums warrants close scholarly attention. Within this framework, the mausoleum of Imamzadeh Qasem and Zayd in Azna represents a key case study. Its historical significance is underscored by its location along a major trade and communication route connecting Arak and Isfahan during the middle Islamic centuries. Consequently, establishing a relative chronology of the mausoleum based on its architectural style, extensive stucco decoration, tilework, brickwork, and numerous inscriptions is essential. A principal aim of the present study is to delineate the historical construction phases of the monument through a typological analysis of its architectural ornamentation—an issue that has not yet been addressed in a comprehensive scholarly investigation.

Discussion

The mausoleum of Imamzadeh Qasem and Zayd belongs to the category of polygonal tomb towers featuring a conical (rok) dome and a discontinuous double-shell dome structure. The conical dome of Imamzadeh Qasem and Zayd in Azna is comparable to the twelve-fluted dome of the Ulu Gonbad in Ahlat, Turkey (dating to the seventh century AH / thirteenth century CE), as well as to the dome

of the Panja-Shah Mausoleum in Isfahan, the conical dome of Borj-e Ghorban in Hamadan, and the dome of Imamzadeh Hud in Jozin, Hamadan.

The architectural ornamentation of the mausoleum is highly diverse, including stucco muqarnas in the entrance iwan and the four iwans; tall, elongated blind arches articulating the facades of the iwans, the entrance, and the transitional zone beneath the dome; the combined use of stamped bricks (*ājor-e mohrī*) and tilework in the iwans; the distinctive stucco *tūpī* ornament set on a brick base; various types of stucco and combined stucco-tile ornamentation beneath the dome; brickwork with diverse geometric patterns on both the interior and exterior elevations; and, finally, haft-rang (seven-color) tilework dating to the Qajar period.

A significant portion of the inscriptions shedding light on the chronology of the monument and the identity of its builders became visible only after removing plaster layers from the entrance area of the shrine in the western iwan. Two chronograms are recorded in the inscriptions at the entrance of the western iwan. On the left side of the iwan arch, the chronogram *sanat sab‘ sab‘īn sitt-mi’a*—most likely indicating the year 677 AH (1278 CE)—is inscribed, representing the earliest known dated inscription on the monument. Following the inscription of verses 1 and 2 of *Sūrat al-Faṭḥ*, the text concludes with the same date of 677 AH (1278 CE). In addition to these stucco inscriptions, important chronograms carved on the wooden door of the mausoleum and on the wooden cenotaph (*ṣandūq*) of the shrine provide valuable information concerning the dates of construction, later additions, and restoration phases. The chronogram recording the fabrication of the wooden door dates it to the month of Muharram al-Haram in the year 738 AH (1337 CE). Furthermore, significant dated inscriptions have been identified near the burial site. One such inscription, following a verse from *Sūrat al-Ṣaff*, contains a supplication for the forgiveness of Sayyid Nezām al-Dīn and Sayyid Mortazā, the sons of Imamzadeh Zayd, dating the cenotaph’s construction to the year 850 AH (1446 CE).

Conclusion

The results of the comparative analysis of the building’s plan demonstrate clear affinities with Ilkhanid-period mausoleums in western and central Iran, as well as with comparable monuments beyond Iran. Based on the combined study of waqf (endowment) documents, architectural ornamentation, and epigraphic evidence from different sections of the mausoleum, at least five distinct construction and restoration phases can be identified. According to archival records of the Organization of Endowments and Charitable Affairs of Iran, the initial construction of the Imamzadeh is attributed to the year 598 AH (1201–1202 CE), which also records the name of its patron. On this basis, the late Seljuk period may tentatively be regarded as the earliest phase of construction; however, no surviving architectural remains from this phase are currently identifiable.

The next significant chronological evidence emerged following the removal of plaster layers from the western entrance iwan, revealing an inscription that most likely dates to 677 AH (1278–1279 CE). A subsequent date of 738 AH (1337–1338 CE) is carved on the wooden door leaves of this same entrance. Taken together, the dated inscriptions, the overall layout of the building, its structural elements, and—most importantly—its architectural ornamentation indicate that the principal phase of construction belongs to the Ilkhanid period. Major architectural components, including the

domed chamber, the iwans, the southern and western entrances, and the octagonal courtyard, were constructed during this era. Likewise, prominent decorative features—such as the stucco muqarnas of the southern entrance, the tall and elongated blind arches, the stucco tūpī ornaments on brick bases, the composite brick-and-tile decoration at the southern entrance, the stucco-and-tile ornamentation beneath the dome, the low-relief stucco work, and the diverse brickwork patterns beneath the iwans—are stylistically and technically consistent with Ilkhanid architectural practices.

The evidence further suggests that the construction, reconstruction, and expansion of the complex took place in at least two successive Ilkhanid phases, and that the domed chamber was likely erected upon the foundations or structural remains of an earlier Seljuk-period building. The production of burial cenotaphs (ṣandūq), wooden elements, and carved features of the shrine, along with localized repairs, can be dated—based on inscriptions—to the mid-ninth century AH (fifteenth century CE), corresponding to the Timurid period. Several important inscriptions at the western entrance were concealed beneath plaster layers, indicating that the application of plaster beneath the dome and on the squinches, as well as the covering of these inscriptions, likely occurred during the Safavid period. This attribution is supported by the stylistic characteristics of the inscriptions, including the phrase ‘amal-e [?] min-humā kāfī and the use of rhymed prose (saj‘). Finally, the haft-rang (seven-color) tilework of the interior dado of the domed chamber, together with later brick and tile repairs in the iwans, dates to the Qajar period and the early Pahlavi era. Although the Seljuk period is currently identified as the earliest construction phase, future archaeological excavations may reveal evidence of even earlier occupations.

Acknowledgments

The authors express their gratitude to the anonymous reviewers of the journal, whose valuable comments enriched the content of this article.

Author Contributions

The first author was responsible for conceptualization, final analysis, and preparation of the final manuscript. The second author contributed to data collection and the drafting of the initial version of the manuscript. The third author was involved in data collection and documentation. The fourth author contributed to the deciphering and interpretation of inscriptions and data documentation.

Conflict of Interest

The authors declare compliance with publishing ethics in citations and confirm that no conflicts of interest exist.

گاه‌شناسی تاریخی-کالبدی آرامگاه امامزاده قاسم و زید شهرستان ازنّا، استان لرستان

یداله حیدری باباکمال^{ID^I}، صحرا ساکی^{ID^{II}}، سید احمد موسوی^{ID^{III}}، علی شهریار^{ID^{IV}}

I. گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).

Email: y.heydari@tabriziau.ac.ir

II. گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران، بابل، ایران.

III. گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

IV. گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.66224/Athar.2172.2240.7>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۸۸-۵۷

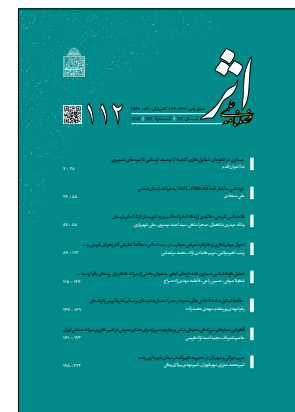
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۱

آرامگاه‌ها در میان بناهای تاریخی ایران پس از مساجد، بیشترین توجه را در میان مردم به خود اختصاص داده‌اند؛ به عبارت دیگر، ارتباط مذهب و معماری در تاریخ هنر ایرانی-اسلامی جایگاه ویژه و جدایی‌ناپذیری داشته و یکی از جلوه‌های آن در قالب آرامگاه‌ها و برج مقبره‌ها بروز یافته است. در بسیاری از مناطق ایران، آرامگاه‌هایی با عنوان امروزی امامزاده ساخته شده که در مورد دوره‌های تاریخی و هویت آن‌ها اطلاعات چندانی در دست نیست؛ یکی از این بناها، آرامگاه موسوم به امامزاده قاسم و زید در شهرستان ازنّا استان لرستان است؛ بنابراین مسئله اساسی پژوهش پیش‌رو مطالعه ویژگی‌های تاریخی-کالبدی، آرایه‌های معماری و دوره‌های ساخت و مرمت امامزاده قاسم و زید بر مبنای مطالعه آرایه‌های معماری بنا است. مهم‌ترین هدف پژوهش حاضر، شناسایی آرایه‌های معماری، خوانش کتیبه‌های تاریخی و مطالعه تطبیقی نقشه بنا و آرایه‌های آن با نمونه‌های مشابه به منظور پی‌بردن به گاه‌شناسی نسبی آرامگاه است. روش پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی و براساس مطالعات میدانی و رجوع به منابع مکتوب است. بر این اساس پرسش‌های پژوهش حاضر عبارتند از: (۱) گاه‌شناسی نسبی آرامگاه امامزاده قاسم و زید ازنّا با توجه به مطالعات تطبیقی اجزای کالبدی با نمونه‌های مشابه چگونه است؟ (۲) آرایه‌های معماری آرامگاه به چند گونه تقسیم می‌شوند و هر یک به کدام دوره تعلق دارند؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بنای امامزاده قاسم و زید حداقل پنج دوره ساخت (سلجوقی؟، ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجار) داشته است، با این حال، دوره اصلی ساخت بنا و تکمیل آن در دو مرحله و متعلق به دوره ایلخانی بوده است. هم‌چنین آرایه‌های متنوعی از قبیل مقرنسی گچی و ورودی و ایوان‌ها، طاقنماهای تزئینی بلند و ساده یا دالبری، تلفیق کاشی با آجر مهری و گچ با کاشی، گچ‌بری کم‌برجسته، کتیبه‌نگاری، توپی گچی ته‌آجری، کاشی‌کاری، منبت‌کاری و آجرکاری به‌ویژه در دوره ایلخانی قسمت‌های داخلی و بیرونی بنا را آراسته‌اند.

کلیدواژگان: امامزاده قاسم و زید ازنّا، آرامگاه، دوره ایلخانی، کتیبه‌نگاری، آرایه‌های معماری.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: حیدری باباکمال، یداله؛ ساکی، صحرا؛ موسوی، سید احمد؛ و شهریار، علی. (۱۴۰۵). «گاه‌شناسی تاریخی-کالبدی آرامگاه امامزاده قاسم و زید شهرستان ازنّا، استان

لرستان»، اثر، ۴۸ (۱): ۵۷-۸۸. <https://doi.org/10.66224/Athar.2172.2240.7>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-2172-fa.html>

مقدمه

آرامگاه‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین ابنیه مذهبی در معماری اسلامی ایران از تنوع و جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند، عموماً با فرم مشخصی ظهور یافته و در برخی موارد با آرایه‌های پیکار آراسته شده‌اند. آرامگاه‌های بزرگان در ایران بیشتر از سایر کشورهای اسلامی مورد توجه بوده‌اند، در زمره شاخص‌ترین بناها در هر دوره‌ای محسوب می‌شدند (پوپ، ۱۳۸۷: ۹۱۶) و با توجه به پراکندگی مناطق جغرافیایی بناهای آرامگاهی، بعد از مساجد بیشترین حجم معماری در ایران را به خود اختصاص داده‌اند (Grabar, 1966: 41-46). از منظر تاریخ معماری، جامعه نخستین اسلامی احداث بناهای یادبود بر محل مدفن را شایسته نمی‌دانست؛ اما به تدریج بناهای یادبود بر فراز مقابر خلفا و بزرگان دین شکل گرفت. با تأسیس دولت‌های علویان و آل بویه در قرن چهارم هجری قمری مذهب تشیع وارد مرحله تازه‌ای شد و مقابر شیعیان و بقاع متبرکه مورد توجه قرار گرفت. در عین حال با تضعیف قدرت خلفای عباسی و شکل‌گیری سلسله‌های مستقل و نیمه‌مستقل محلی، آرامگاه‌های متعلق به بزرگان و حاکمان نیز در کنار مقابر امامان توسعه یافت. بدین ترتیب از قرن چهارم ه.ق. به بعد آرامگاه‌ها جای خود را در معماری اسلامی باز نمودند (فرای، ۱۳۶۳: ۱۷۲-۱۷۶)؛ از جمله آن‌ها می‌توان به مقبره امیر اسماعیل سامانی در بخارا حدود سال ۳۰۰ ه.ق. (Hattstein & Delius, 2004: 115)؛ بقعه عرب آنا در تیم در حدود سال ۳۳۶ ه.ق. (هیلن‌براند، ۱۳۸۷: ۱۰۳) و مقبره برجی گنبد قابوس به سال ۳۹۷ ه.ق. (کیانی، ۱۳۸۸: ۴۵) اشاره کرد.

هم‌زمان با ورود سلجوقیان به ایران، ساخت بناهای آرامگاهی رشد چشمگیری می‌یابد و نقطه آغازی برای ساخت مقابر طی دوره‌های ایلخانی، تیموری و حتی صفوی شد. در دوره ایلخانی ساخت مقابر به عنوان کانون‌های توجه حامیان محلی و حکومتی در تقویت دینداری و اقتصاد محلی نقش مهمی ایفاء می‌کردند (Hillenbrand, 1999: 202) و اگرچه بیشتر آرامگاه‌های این دوره ادامه‌دهنده سبک سلجوقی در مقبره‌سازی بودند، با این حال خطوط عمودی و ظرافت در فرم‌ها در دوره ایلخانی اهمیت بیشتری یافت و ساخت مقابر گنبددار با پوشش دو پوسته رایج شد (القاشانی، ۱۳۸۴: ۱۱۲). هم‌چنین توجه به نقشه‌های چندوجهی به جای دایره و افزایش آرایه‌های معماری در نماهای درونی مقابر از دیگر تمایزات مقبره‌های این دوره نسبت به ادوار پیش از آن بوده است (عرب، ۱۳۷۶: ۶۵) و به نوعی در استانداردسازی نقشه‌ها، تناسبات و اجزای ساختمان به اوج خود می‌رسد. بنابراین شناخت ویژگی‌های تاریخی و سازه‌ای بناهای آرامگاهی با توجه به جایگاه و پیشینه طولانی آن‌ها می‌باید بیش از پیش مورد توجه قرار گیرد. در این راستا آرامگاه امامزاده قاسم و زید ازنا یکی از این بناهاست که اهمیت آن با توجه به قرارگیری در مسیر پُرتردد ارتباطی به اراک و اصفهان در قرون میانی اسلامی مشهود است و گاه‌شناسی نسبی آرامگاه با توجه به سبک معماری و آرایه‌های گچ‌بری، کاشی‌کاری، آجرکاری و کتیبه‌های فراوان آن امری ضروری به نظر می‌رسد. شناسایی دوره‌های تاریخی احداث بنا از طریق گونه‌شناسی آرایه‌های معماری آن از جمله مهم‌ترین اهداف پژوهش پیش‌رو است که تاکنون در پژوهش‌های جامع به آن پرداخته نشده است.

روش پژوهش: این پژوهش از نوع «کاربردی» و روش آن «توصیفی-تحلیلی» است. نگارندگان ابتدا تصاویر و طرح‌های لازم از آرامگاه، آرایه‌های معماری، کتیبه‌ها و سنگ‌مزارهای اطراف آن را فراهم آورده‌اند؛ سپس به کمک منابع کتابخانه‌ای، سعی بر شناخت دوره‌های ساخت بنا با استفاده از کتیبه‌ها و آرایه‌های معماری آن داشته‌اند. در این راستا گردآوری اطلاعات پژوهش بر اساس بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای بوده است.

پیشینه پژوهش

تاکنون مطالعات اندکی در خصوص گاه‌شناسی آرامگاه امامزاده قاسم و زید ازنا بر مبنای شناخت آرایه‌های معماری و مطالعه تطبیقی آن‌ها با نمونه‌های مشابه صورت گرفته است؛ از جمله «مقدس» (۱۳۷۸) در جلد سوم مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران. ارگ بم، مقاله‌ای با عنوان «معرفی کتیبه‌های منقور بر روی در چوبی امامزاده قاسم ازنا» منتشر کرده است؛ ایشان در این مقاله به معرفی درب چوبی نفیس امامزاده قاسم و زید، هنر منبت‌کاری و شرح کتیبه‌های آن می‌پردازد. «فرجی» (۱۳۹۴) در کتاب معرفی شهرستان ازنا و جاذبه‌های آن به معرفی مختصر بنای امامزاده قاسم و زید ازنا پرداخته است؛ با این حال در ارتباط با

هویت امامزاده، کارکرد و ادوار تاریخی بنا سخنی به میان نیاورده است. «موسوی» (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «بازبینی مشخصات معماری دوره ایلخانیان قرن هفتم در بنای امامزاده قاسم در شهرستان ازنا» به بررسی بقعه با توجه به سند تاریخی وقف‌نامه امامزاده قاسم و زید و برخی از ویژگی‌های آن می‌پردازد. «مهدی‌پور» (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی جلوه‌های هنرهای تزئینی امامزادگان و بقاع متبرکه» به بررسی و جایگاه آرایه‌های معماری امامزاده‌ها و بقاع متبرکه می‌پردازد. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که هنرمندان این آرایه‌ها را وسیله‌ای جهت ابراز تفکرات دینی و مذهبی و تقرب به خدا قرار داده‌اند. «سجادی» (۱۳۹۶) در کتاب خود با عنوان آرامگاه‌های جنوب غرب ایران (خوزستان و مناطق همجوار) ابتدا معماری بناهای آرامگاهی خوزستان از کهن‌ترین زمان تا دوره ایلخانی را مطرح و پس از آن به خاستگاه تاریخی و ریشه‌یابی بناهای آرامگاهی خوزستان و نقش صوفیه و امامزادگان در شکل‌گیری آرامگاه‌های خوزستان در دوران اسلامی پرداخته‌اند. علاوه بر آن در این اثر گونه‌شناسی آرامگاه‌ها، نقشه و عناصر کالبدی معماری و ویژگی‌های معماری این‌گونه بناها بحث شده است. علاوه بر آن در پژوهش دیگری از سجادی (۱۳۹۶) با عنوان «ویژگی‌های ساختاری گنبد‌های بناهای آرامگاهی در زاگرس میانی (لرستان)» به بررسی اجزای کالبدی، فرمی و گونه‌شناسی گنبد‌های آرامگاهی لرستان می‌پردازد. «مسعودی اصل» و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «مبانی معماری مقابر امامزادگان در ایران» معماری امامزاده‌ها را در دو وجه بیرونی (نمادین و تبلیغی) و درونی (مردم‌وار و ساده) بررسی کرده‌اند؛ آرایه‌های به‌کار رفته در نمای بیرونی این بناها بیانگر نمادگرایی و طبیعت‌گرایی در راستای تقویت وجه بیرونی بنا و نشانگر جنبه‌های کارکردی و زیبایی‌شناسی بنا بوده‌اند. «رضایی سرچقا» (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی ایران‌شناختی در مورد امامزاده‌ها، نمونه موردی: امامزاده حسن کرج» ضمن بررسی تاریخ و هویت امامزاده، در مورد بانیان، سازندگان و متولیان آن نیز اطلاعاتی ارائه داده است. «نوری» و «صالحی‌کاخکی» (۱۴۰۰) در مقاله «بقعه متبرکه امامزاده قاسم و زید در ازنا، استان لرستان ایران» به بررسی پیشینه تاریخی آرامگاه و افزوده‌ها و عناصر تزئینی آن پرداخته‌اند بر اساس مطالعات آزمایشگاهی نوع چوب درب را شناسایی کرده‌اند. علاوه بر آن دوره‌های ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجار را در ساخت آرامگاه تشخیص داده‌اند. سجادی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «گونه‌شناسی معماری آرامگاهی در زاگرس میانی (لرستان)» به بررسی ویژگی‌های معماری مقابر منطقه لرستان از لحاظ فرم و ساختار در بستر محیط، به گونه‌شناسی معماری آرامگاهی زاگرس میانی (لرستان) پرداخته و به ویژگی‌های معماری امامزاده قاسم و زید ازنا اشاره کرده‌اند. نتایج پژوهش یاد شده حاکی از وجود چهارگونه بنای آرامگاهی با نقشه‌های متنوع و متأثر از زیست محیط منطقه بوده است. از منظر مطالعه در مورد فرم مقابر پژوهش «سامه» و «موسوی» (۱۴۰۱) با عنوان «تحلیل گونه‌شناسانه برج مقبره‌های تاریخی ایران بر اساس دگرگونی الگوی تهران» قابل توجه است. در این پژوهش ۲۴ برج مقبره بر اساس ساختار فرمی و انطباق با موقعیت جغرافیایی و اقلیم آن‌ها بررسی شده و نقشه آن‌ها را در سه دسته کلی مربع، دایره و چندضلعی قرار داده‌اند. بنابر پیشنهاد مطالعات یاد شده در پژوهش جامعی گاه‌شناسی نسبی آرامگاه امامزاده قاسم و زید بر اساس مطالعه تطبیقی نقشه بنا، تحلیل کتیبه‌ها و شناخت گونه‌های متنوع آرایه‌های آن صورت نگرفته است.

سیمای جغرافیایی امامزاده قاسم و زید ازنا

آرامگاه امامزاده قاسم و زید، در روستای امامزاده قاسم دهستان چاپلق (گاپله)، در ۳۰ کیلومتری شمال شهرستان ازنا و در دشت چاپلق واقع شده است. این روستا از نظر موقعیت جغرافیایی آخرین روستای شمال شرقی استان لرستان و هم‌مرز با روستای حسین‌آباد از توابع استان مرکزی بوده است. ساختمان آرامگاه بر روی بلندی و در فضایی باز واقع شده و با شماره ۱۷۵۷ در ردیف فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (تصویر ۱). در فاصله حدود ۱۱۰ متری شمال شرقی امامزاده قلعه‌ای با بیش از شش هزار متر مربع احداث شده و اطراف آن را گورستانی با قدمتی احتمالاً هم‌زمان با ساخت بقعه فراگرفته است. اگرچه شجره‌نامه‌ای از امامزاده در دسترس نبوده، اما اهالی روستا معتقدند که ایشان از نوادگان امام حسن (علیه السلام) بوده است. قدیمی‌ترین اثر شناخته شده‌ای که به بنای امامزاده قاسم و زید ازنا اشاره داشته، مرآة‌البلدان «اعتمادالسلطنه» مربوط به عهد ناصری است (اعتمادالسلطنه،

تصویر ۱: موقعیت امامزاده قاسم و زید در بافت روستا (Google Earth, 2008).
 Fig. 1: Location of Imamzadeh Qasem and Zeyd within the village (Google Earth, 2008).

۱۳۶۷:۳۴۱). از سوی دیگر طبق اسناد آرشیوی اداره اوقاف استان لرستان این بنا در سال ۵۹۸ ه.ق. به دست تاجری به نام «سید احمد المدنی» ملقب به میرنظام ساخته شده و تمامی روستا موقوفه امامزاده بوده است (آرشیو اداره اوقاف و امور خیریه استان لرستان، ۱۳۳۷). در پژوهش حاضر گاه‌شناسی آرامگاه با مطالعه دقیق اجزای کالبدی و شناخت آرایه‌های معماری صورت گرفته است.

اجزای کالبدی مقبره امامزاده قاسم و زید

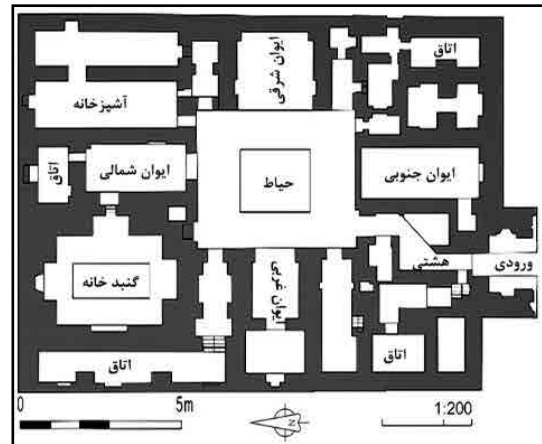
بنای امامزاده قاسم و زید با مساحت ۲۵۰۰ متر مربع از سه طبقه تشکیل شده است؛ طبقه زیرزمین یا همان سردابه، طبقه هم‌کف شامل حیاط و اتاق‌هایی مجزا برای استفاده زائرین و طبقه سوم رواق‌ها و گنبدخانه. این بنا شامل حیاط مرکزی هشت‌ضلعی، چهار ایوان در چهار جهت آن، حجره‌های متعدد و یک گنبد مخروطی ۱۲ پر به ارتفاع حدود ۳۰ متر است. مصالح به‌کار رفته در دیوارها و گنبد آجرهایی با ابعاد ۲۰×۲۰ سانتی‌متر با ملات گچ بوده و در ساخت پی بنا از قلوه‌سنگ‌های بزرگ و کوچک استفاده شده است (تصاویر ۲ و ۳).

سردر ورودی و هشتی

سردر ورودی با طاق جناغی کشیده و به ارتفاع ۱۱ متر در جهت جنوبی آرامگاه واقع و با آرایه مقرنس گچی مزین شده است (تصویر ۴). علاوه بر آن ورودی دیگری که احتمالاً ورودی اصلی در زمان ساخت بنا بوده در ایوان غربی با درب بسیار نفیس منبت‌کاری شده‌ای تعبیه شده بود. آرایه‌های مقرنس گچی سردر جنوبی با طاق‌نماهای تزئینی بلند و کشیده در دو سمت از جمله ویژگی‌های مهم آرامگاه امامزاده قاسم و زید به‌شمار می‌روند. این آرایه‌ها مشابه یکی از ایوان‌های گنبد سلطانیه بوده که از ویژگی‌های شاخص معماری دوره ایلخانی محسوب می‌شود (تصاویر ۴ و ۵). دیگر آرایه‌های ورودی دو ستون‌نمای تزئینی گچی در دو طرف ورودی بنا و در چوبی دو

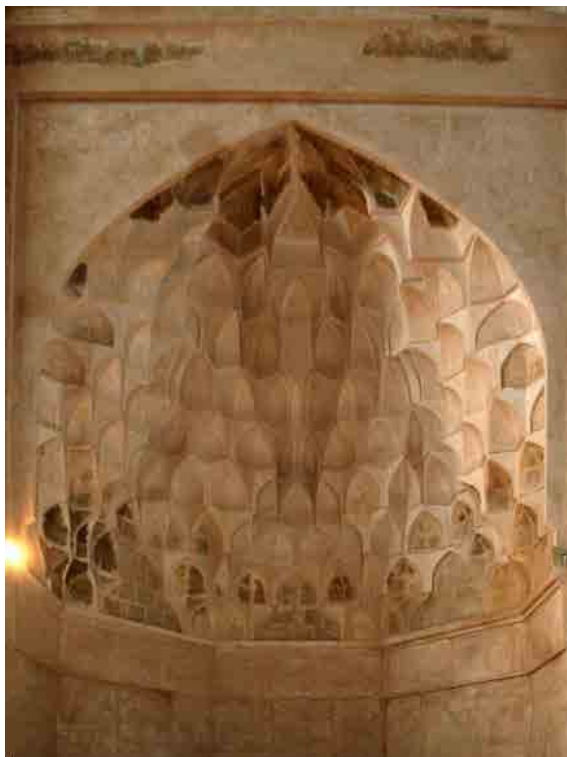

تصویر ۳: نمای غربی امامزاده قاسم و زید (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Fig. 3: Western façade of the Imamzadeh Qasem and Zeyd mausoleum (Authors, 2018).

تصویر ۲: پلان طبقه هم‌کف امامزاده قاسم و زید (آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان لرستان، با تغییرات نگارندگان، ۱۴۰۴).
Fig. 2: Ground floor plan of Imamzadeh Qasem and Zeyd (Archive of the Cultural Heritage Organization of Lorestan Province, modified by: Authors, 2025).

لنگه با تزئینات گره‌کاری سبز رنگ است. پس از ورودی، هشتی با فضای چلیپایی گنبددار و طاق‌های جناغی و گچی مزین شده است. فضای هشتی با یک راهرو ۹۰ درجه غیر مستقیم به طول تقریبی چهار متر به میانسرا منتهی می‌شود. علاوه بر آن در دو سمت دالان ورودی اتاق‌هایی احتمالاً جهت استراحت یا بیتوته تعبیه شده‌اند.

تصویر ۵: آرایه مقرنس گچی در زیر یکی از ایوان‌های ضلع شرقی گنبد سلطانیه (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Fig. 5: Stucco muqarnas decoration beneath one of the iwans on the eastern side of the Soltaniyeh Dome (Authors, 2018).

تصویر ۴: سردر ورودی امامزاده قاسم و زید با آرایه‌های مقرنس گچی و طاق‌نماهای ظریف و کشیده در دو سمت (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Fig. 4: Entrance portal of the Imamzadeh Qasem and Zeyd mausoleum, featuring stucco muqarnas and delicate, elongated arched niches on both sides (Authors, 2018).

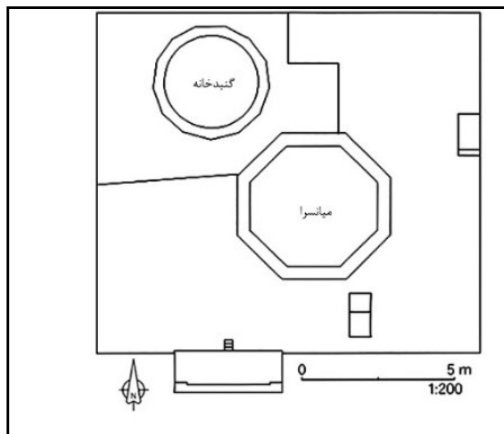
تصویر ۶: ایوان غربی با طاق نماهای گچی و قوس های بلند و کشیده (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Fig. 6: Western iwan with stucco niches and tall, elongated arches (Authors, 2018).

میانسرا و ایوان ها

میانسرای امامزاده فضای مربع چهار ایوانی بلند و کشیده (طول هر ضلع ۱۰/۵ متر) در جهات چهارگانه است که ایوان شرقی با طاق مازهدار و سه ایوان دیگر به صورت جناغی یا تیزهدار بنا شده اند. در چهار جهت اصلی حیاط چهار رواق قرینه بر روی چهار ضلع اصلی ایوان ها ایجاد شده است (تصویر ۶). نقشه حیاط در پایین چهار و در بالا هشت ضلعی بوده است؛ علاوه بر آن سطح ایوان ها حدود ۳۰ سانتی متر از سطح حیاط بلندتر در نظر گرفته شده است. ورودی های طبقه دوم و راه ارتباطی بنا به بیرون، در چهار گوشه حیاط بقعه تعبیه شده است. راه ورود به طبقه اول از طریق این ورودی ها بوده است؛ هم چنین در هر طبقه اتاق هایی مستقل برای استراحت زوار تعبیه شده بود. راهروی جبهه جنوبی بنا در جنوب غربی حیاط احداث شده و پوشش اتاق اول آن از نوع چهار بخشی با آرایه آجری احتمالاً دوره ایلخانی بوده است. علاوه بر آن راه دسترسی به بقعه از طریق ورودی با طاق جناغی ایوان غربی بوده است.

گنبدخانه

گنبد آرامگاه از بیرون به صورت رک و از داخل به فرم ۱۶ ترکی مخروطی ساخته شده است؛ در فاصله یک در میان بین ترک ها، هشت پنجره کوچک برای تهویه و نورگیری و هشت طاق نمای بلند تعبیه شده است. ارتفاع پوش دوم و بیرونی گنبدخانه از خط الرأس گنبد تا سطح پشت بام حدود ۱۲ متر است. ارتفاع گنبد حدود هشت متر و از نوع گنبد های دو پوسته گسسته رک است (تصویر ۷). فرم گنبدخانه در مقطع چلیپایی (چهارضلعی) با چهار بازو در چهار جهت فرعی بوده که در ارتفاع حدود شش الی هفت متری با گوشواره هایی در چهار گوشه به هشت و از آن

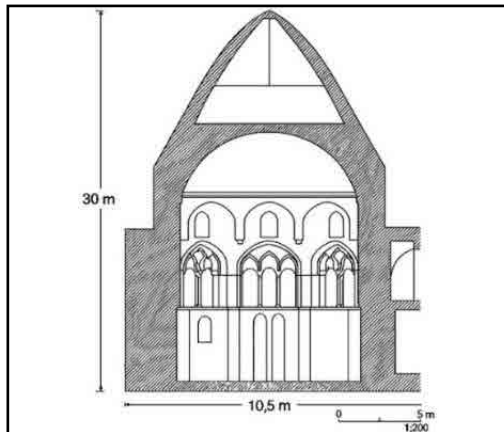
تصویر ۸: نقشه بام؛ میانسرای هشت‌ضلعی و گنبدخانه نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 8: Roof plan showing the octagonal central hall and the dome chamber (Authors, 2018).

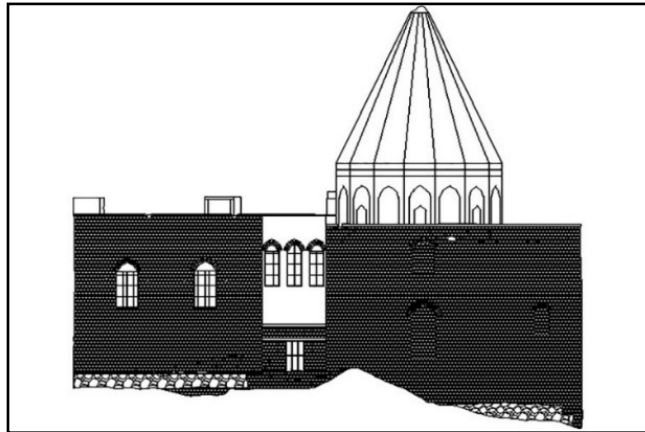
تصویر ۷: نمای ۱۶ ترکی گنبدخانه و فضای هشت‌ضلعی میانسرا (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 7: Sixteen-segment elevation of the dome chamber and the octagonal central space of the main hall (Authors, 2018).

تصویر ۱۰: برش ضلع جنوبی گنبدخانه با طاق‌نماهای آن (آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان لرستان، ۱۴۰۳).

Fig. 10: Architectural Section through the Southern Side of the Dome Chamber, Showing the Blind Arches (Archive of the Cultural Heritage Organization of Lorestan Provincel, 2024).

تصویر ۹: نمای شمالی امامزاده قاسم و زید (آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان لرستان، ۱۴۰۳).

Fig. 9: Northern façade of the Imamzadeh Qasem and Zeyd (Archive of the Cultural Heritage Organization of Lorestan Province, 2024).

پس به ۱۶ ضلعی تبدیل شده است (تصاویر ۷-۱۰). بر روی قوس ۱۶ ضلعی و زیر نوار دایره‌ای گنبد کتیبه گچی سوره مبارکه فتح با خط ثلث نگاشته شده است.

به نظر می‌رسد میانسرا و رواق هشت‌ضلعی مفهوم نمادین عدد هشت در دوره ایلخانی بر ایستایی (اصغریان جدی، ۱۳۶۳: ۲۶۹) و یا برگرفته از اعتقادات اسلامی و حمل عرض الهی با هشت ملک در ارتباط باشد (نصر، ۱۳۷۰: ۶۴). کف بقعه حدود یک متر از کف ایوان جلوی ورودی آن پایین‌تر بوده و در وسط فضای چهار ضلعی گنبدخانه سکویی به ارتفاع ۱۳۰ سانتی‌متر تعبیه و دو صندوق چوبی (مدفن امامزاده قاسم و زید) بر روی آن قرار داده شده است. پس از معرفی اجزای کالبدی، گونه‌های متنوع آرایه‌های معماری امامزاده معرفی می‌شوند.

آرایه‌های معماری

تنوع و شناخت آرایه‌های معماری بنای امامزاده قاسم و زید یکی از ویژگی‌های مهم آن جهت شناسایی گاه‌شناسی نسبی و مراحل ساخت بنا بوده است. این آرایه‌ها به هشت گونه تقسیم می‌شوند؛

جدول ۱: طاق نماهای بلند و کشیده امامزاده قاسم و زید و نمونه قابل مقایسه (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 1: The tall and vertically elongated arched niches of the Imamzadeh Qasem and Zeyd and a comparable case study (Authors, 2025).

			
۱. طاق نمای آجری ایوان‌های چهارگانه	۲. طاق نمای تزئینی گچی بلند و کشیده با طاق جناغی در نمای ایوان‌ها	۳. طاق نمای مقرنس گچی بلند در نمای ورودی اصلی	۴. طاق نماهای قرینه بلند و کشیده ورودی مسجد جامع ورامین، دوره ایلخانی

طاق نماهای تزئینی

یکی از ویژگی‌های بارز آرایه‌های معماری در بقعه امامزاده قاسم و زید، علاوه بر سردر بلند و کشیده، طاق نماهای تزئینی در نمای بیرونی و قسمت‌های داخلی بنا است. طاق نماها به سه شکل اجرا شده‌اند: ۱. طاق نماهای بلند، کشیده و ساده آجری با طاق جناغی در نمای ایوان‌ها (جدول ۱: شماره ۱) ۲. طاق نما با آرایه مقرنس گچی در مجاور، زیر ایوان‌ها و نمای ورودی اصلی (جدول ۱: شماره ۲ و ۳) ۳. طاق نمای دالبری با تزئینات آجرکاری مهری زیر گنبدخانه یا به شکل ساده گچی زیر ایوان‌های چهارگانه (جدول ۲: شماره ۱ و ۲). شبیه‌ترین نمونه به طاق نماهای گچی و دالبری امامزاده قاسم و زید، نمونه‌های تزئینی ورودی (جدول ۱: شماره ۴) و زیر گنبدخانه (جدول ۲: شماره ۳) مسجد جامع ورامین مربوط به دوره ایلخانی است.

با توجه به دیدگاه «بلر» و «بلوم» (Blair and Bloom, 1995: 5) در دوره ایلخانی ورودی‌ها بلند و باریک و نمای ساختمان‌ها با طاق نماهای مرتفع، کم عرض و با قوس تیز همراه با تزئینات پرکار مقرنس گچی و یا ترکیب با کاشی ساخته می‌شدند. به عبارت دیگر خشکی و سختی در تزئینات و نماها در این دوره کاهش می‌یابد و فضاهای خالی نسبت به دوره قبل بیشتر می‌شود (پوپ، ۱۳۹۰: ۱۸۸). هم‌چنین پیرنیا (۱۳۸۷: ۲۰۸) علت استفاده از ابعاد و اندازه‌های بلند و مرتفع در این دوره را شتاب‌زدگی و در عین حال قوام در پیمون‌بندی و استاندارد یکسان در ساخت بناها عنوان می‌کند.

تلفیق آجر و کاشی

اگرچه آجر در دوره ایلخانی به عنوان عنصر اصلی در ساخت بدنه ساختمان استفاده می‌شد، اما برای آراستن بناها به اندازه دوره سلجوقی از آن بهره گرفته نمی‌شد و عموماً در ترکیب با کاشی یا به صورت نقش‌دار (مهری) به کار می‌رفت (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۲۲۲). طبق نظرات محققین (پوپ، ۱۳۹۰: ۱۶۵؛ بهنام، ۱۳۴۲: ۴) تلفیق آجر و کاشی در نمای بیرونی گنبد سرخ مراغه مربوط به سال ۵۴۲ ه.ق. قدیمی‌ترین تکنیک شناخته شده در این زمینه بوده

جدول ۲: طاق نماهای دالبری با قوس تیز امامزاده قاسم و زید و نمونه قابل مقایسه (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 2: The scalloped blind arcades with pointed arches of the Imamzadeh Qasem and Zeyd and a comparable case study (Authors, 2025).

 ۳. طاق‌نمای تزئینی زیر گنبدخانه مسجد جامع ورامین	 ۲. طاق‌نمای تزئینی گچی ایوان‌های چهارگانه امامزاده قاسم	 ۱. طاق‌نماهای تزئینی زیر گنبدخانه امامزاده با تزئینات توپی گچی ته‌آجری
---	---	---

است که در دوره ایلخانی به مراتب بیش از دوره سلجوقی در آراستن بناهای مذهبی و غیرمذهبی و با تنوع رنگی بیشتر در کاشی رایج می‌شود (دیباچ، ۱۳۴۵: ۸۸).

از دو نوع آرایه ترکیب آجر با کاشی در مقبره امامزاده قاسم و زید استفاده شده است: (۱) تلفیق آجر مهری با کاشی معرق در قسمت سردر ورودی به عنوان یکی از شاخص‌ترین آرایه‌های آرامگاه متعلق به دوره ایلخانی بوده است (تصویر ۱۱) که قابل مقایسه با آرایه مهری مشابه در گنبد سلطانیه (شکری، ۱۳۹۴: ۶۸) و ارسن شیخ عبدالصمد اصفهانی در نطنز (علی‌ئی، ۱۴۰۲: ۳۶) است (تصویر ۱۲). (۲) ترکیب آجر با کاشی نره به رنگ لاجوردی با عنوان شیوه معقلی و لوزی شکل؛ در آرایش نمای بیرونی بنا (تصویر ۱۳). این نمونه قابل مقایسه با طرح تزئینی گنبد امامزاده محمد در مجموعه بایزید بسطامی است (تصویر ۱۴).

توپی گچی ته‌آجری

در تکنیک توپی گچی، کلوک بند گچی یا نقش‌های آجری مهری، ابتدا طرح و نقشه کلی را معمار ترسیم می‌کند، پس از آن فضاهای خالی آنها و بین آجرها را پهن می‌گیرند و با گچ و به اشکال هندسی، گیاهی، اسامی مقدس و یا نقوش نمادین، تزئین و نوعی تعادل و هماهنگی میان آجرها ایجاد می‌کنند (زارعی، ۱۳۷۵: ۵۶؛ دادور و مصباح، ۱۳۸۵: ۸۷-۹۱؛ عزیزی، ۱۳۹۴: ۳۹). طرح‌ها در این روش با تراش دستی یا با مهر چوبی روی گچ نقش می‌شوند (ویلبر، ۱۳۶۵: ۸۶-۹۰). این تکنیک در دوره سلجوقی رواج (ویلبر، ۱۳۶۵: ۸۶) و در دوره ایلخانی گسترش بیشتری در تمامی بناها به ویژه در مساجد می‌یابد. توپی گچی در طاق‌نماهای داخلی زیر گنبد بقعه امامزاده قاسم و زید (تصویر ۱۵) با در هم تابیدن کلاف‌های هندسی در امتداد آجرها، نوعی زنجیره تزئینی را به وجود آورده که حس حرکت را تداعی می‌کند؛ این نمونه قابل مقایسه با آرایه‌های مشابه در گنبد سلطانیه (تصویر ۱۶) و گنبد غازان خان مجموعه بایزید بسطامی (تصویر ۱۷) از دوره ایلخانی بوده است.

۴.۶ گچ‌بری با برجستگی اندک

برجستگی و عمق طرح تزئینی در تکنیک گچ‌بری با برجستگی کم، معمولاً کمتر از دو سانتی متر بوده است. به نظر

تصویر ۱۲: ترکیب آجر مهری و کاشی فیروزه‌ای در ارسن شیخ عبدالصمد اصفهانی، نطنز، دوره ایلخانی (علی‌ئی، ۱۴۰۲: ۳۶).

Fig. 12: The combination of mohrī brickwork and turquoise tiles in the complex of Sheikh Abd ol-Samad Esfahani, Natanz, Ilkhanid period (Aliei, 2023: 36).

تصویر ۱۱: ترکیب آجر مهری و کاشی فیروزه‌ای ستاره‌ای در سردر ورودی امامزاده قاسم و زید ازنا (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 11: The combination of mohrī brickwork and turquoise star-shaped tiles in the entrance portal of the Imamzadeh Qasem and Zeyd in Azna (Authors, 2018).

تصویر ۱۴: تلفیق آجر و کاشی در تزئین نمای بیرونی گنبد امامزاده محمد مجموعه بایزید بسطامی، دوره ایلخانی (علی‌ئی، ۱۳۹۵: ۲۴۸).

Fig. 14: The Combination of brick and tilework in the exterior decoration of the dome of Imamzadeh Mohammad, Bayezid Bastami Complex, Ilkhanid period (Aliei, 2016: 248).

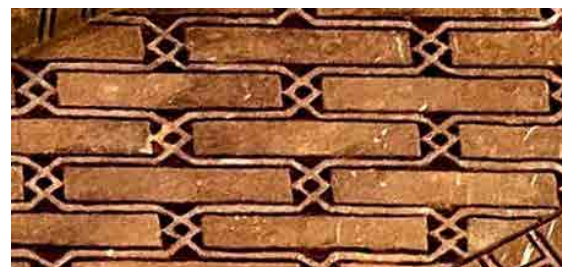
تصویر ۱۳: طرح تزئینی آجر با کاشی در نمای شرقی امامزاده قاسم و زید ازنا (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 13: Decorative brick pattern with tilework on the eastern façade of the Imamzadeh Qasem and Zayd, Azna (Authors, 2018).

تصویر ۱۶: آرایه توپی گچی ته آجری (کلوک‌بند)، دیواره داخلی طبقه دوم گنبد سلطانیه (شکفته و صالحی‌کاخکی، ۱۳۹۳: ۶۸).

Fig. 16: Brick-backed (kaluk-band) stucco tūpī ornaments on the interior wall of the second tier of the Soltaniyeh Dome (Shokufeh & Salehi Kakhki, 2014: 68).

تصویر ۱۵: آرایه توپی گچی ته آجری طاق نماهای تزئینی زیر گنبد (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 15: Stucco tūpī ornaments with brick bases in the decorative niches beneath the dome (Authors, 2018).

تصویر ۱۷: آرایه تویی گچی ته‌آجری، گنبد غازان خان مجموعه بایزید بسطامی، دوره ایلخانی (علی‌ئی، ۱۳۹۵: ۲۶۸).

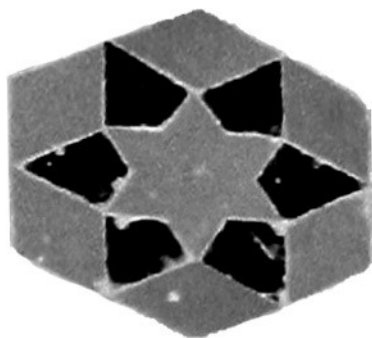
Fig17: Brick-backed stucco tūpī ornaments on the dome of Ghazan Khan, Bayezid Bastami Complex, Ilkhanid period (Aliei, 2016: 268).

شکفته و صالحی کاخکی (۱۳۹۳: ۶۹) این روش مشابه تکنیک کشته‌بری دوره صفوی اجرا می‌شده و برای طراحی نقوش هندسی، اسلیمی و گیاهی با برجستگی اندک مناسب بوده است. گچ‌بری کم‌برجسته در قسمت فضای زیر گنبدخانه آرامگاه، لچکی طاق‌نماها و ایوان ورودی نقش بسته است (جدول ۳). این نمونه‌ها با توجه به موارد مشابه از صومعه بایزید بسطامی (جدول ۳: شماره ۳) و گنبد سلطانیه (جدول ۳: شماره ۵) به دوره ایلخانی منسوب می‌شوند. گچ‌بری‌های یاد شده، با نقوش گیاهی و اسلیمی و به صورت شاخ و برگ‌های پیچان به اجرا درآمده است. علاوه بر آن مقرنس‌های گچی زیر سردر ورودی، طاق‌های جناغی طبقه زیرین اطراف صحن و اندرونی بنا از دیگر تزئینات گچی مقبره امامزاده قاسم و زید بوده است.

جدول ۳: انواع گچ‌بری‌های اسلیمی امامزاده قاسم و زید (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 3: Types of Islimi stucco decorations of Imamzadeh Qasim and Zayd (Authors, 2025)

۵. تزئینات گچ‌بری لچکی تزئینی طاقنماهای گنبد سلطانیه (نگارندگان، ۱۳۹۷)	۴. گچ‌بری با برجستگی اندک و نقوش اسلیمی در لچکی طاق‌نماهای دالبری زیر گنبدخانه	۳. تزئینات گچ‌بری حاشیه محراب اول صومعه بایزید بسطامی، ۷۰۲ هـ.ق. و اطراف قاب گچ‌بری دیواره غربی پیش‌تاق برج کاشانه بسطام (علی‌ئی، ۱۳۹۵: ۲۱۱ و ۲۸۲)	۲. گچ‌بری اسلیمی حاشیه طرح دایره‌ای کاشی‌های ستاره‌ای معرق تلفیق با گچ زیر گنبدخانه	۱. گچ‌بری اسلیمی زیر اندود گچی ایوان ورودی
---	---	---	--	---

تصویر ۱۹: ترکیب گچ و کاشی شش ضلعی در مسجد جامع اشترجان (نصراللهی، ۱۳۹۲: ۹۶).

Fig. 19: Combination of stucco and hexagonal tilework in the Jameh Mosque of Oshtorjan (Nasrollahi, 2013: 96).

تصویر ۱۸: ترکیب آرایه گچ و کاشی زیر سقف گنبد امامزاده قاسم و زید (نگارندگان، ۱۳۹۷).

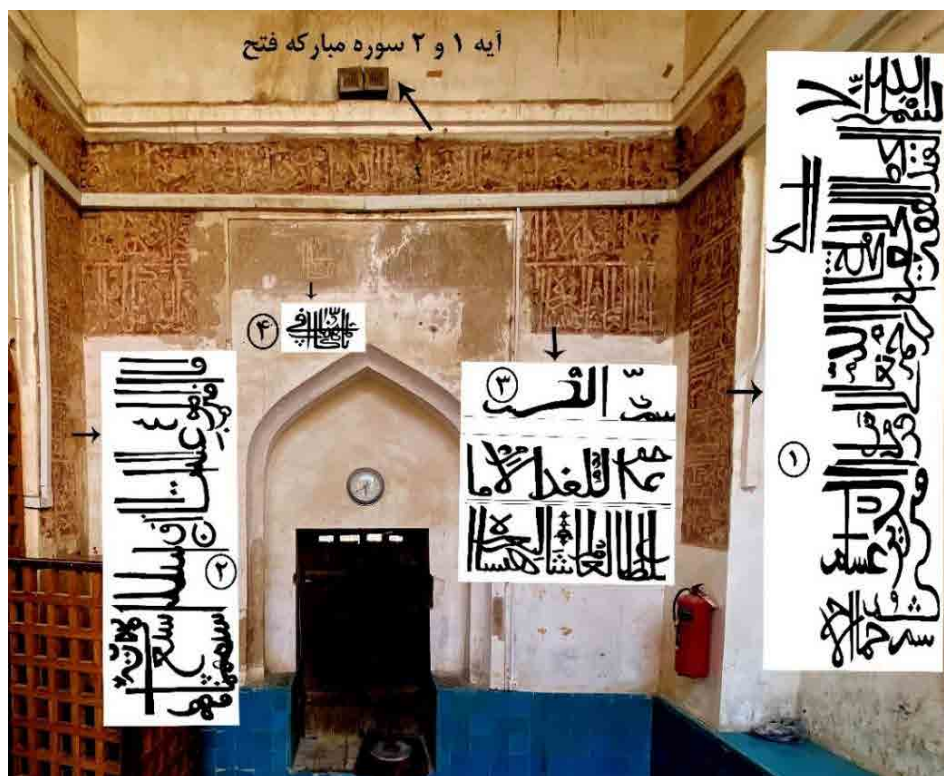
Fig. 18: Combination of stucco and tile ornaments beneath the dome ceiling of Imamzadeh Qasim and Zayd (Authors, 2018).

تلفیق گچ و کاشی

در دوره ایلخانی به تدریج الگوی تزیین با آجر در نماها، جای خود را به کاشی‌کاری و گچ‌بری یا تلفیق هر دو را با هم داد (Hillenbrand, 1999: 201). در تکنیک گچ و کاشی معمولاً کاشی‌های قالبی یا پیش‌بر در ترکیب با گچ‌بری اجرا می‌شد و به نسبت کاشی‌کاری و گچ‌بری کاربرد کمتری در آراستن نماهای داخلی و بیرونی بناها داشته است (شکفته و صالحی‌کاخکی، ۱۳۹۳: ۷۵). این فن در قابی دایره‌ای زیر گنبد امامزاده قاسم و زید به صورت طرح‌های شش ضلعی ترکیب گچ و کاشی اجرا شده (تصویر ۱۸) و شبیه‌ترین نمونه به آن، آرایه گچی و کاشی شش ضلعی در تزیینات نمای داخلی مسجد جامع اشترجان (نصراللهی، ۱۳۹۲: ۹۶) است (تصویر ۱۹). عدد شش در هنر دوره ایلخانی نماد رایج و فراگیری نیست، اگرچه در آرایه‌های معماری این دوره از آن استفاده شده است. طرح‌های شش ضلعی در هنر و معماری دوران اسلامی با شش جهت فضا برابر بوده (سرلو، ۱۳۸۹: ۱۴۷) و به عنوان عددی کامل در قرآن نیز از آن یاد می‌شود.

کتیبه نگاری

بخش مهمی از کتیبه‌های آرامگاه، پس از برداشت لایه‌های گچ از نمای ایوان غربی نمایان شد. این کتیبه‌ها شامل آیات قرآن، مدح شاه ایلخانی، عبارات دعایی و ماده تاریخ ساخت است. نخستین کتیبه با عبارت: «... بسم الله [ال]رحم... العبدک الفقیر المحتاج الی الرحمة الله تعالی اقدم من امیر الدین ... عسامه فی شهر جمادی الاول ...» در سمت راست ایوان غربی به سمت پایین نوشته شده است (تصویر ۲۰: شماره ۱ و جدول ۴ شماره ۲). در مقابل آن یعنی سمت چپ، کتیبه دوم با آسیب بیشتر و خوانش کمتری نگاشته شده و تنها چند کلمه «سلام شهید الی ...» در ردیف دوم قابل خواندن است. در مجاور این کتیبه و در جهت پایین، ماده تاریخ مهم «سنه سبع سبعاۃ (?) [سبعین] ستمائه» یعنی احتمالاً سال ۶۷۷ ه.ق.؟ (تصویر ۲۰: شماره ۲ و جدول ۴ شماره ۱) مصادف با عصر ایلخانان قابل خوانش است.

تصویر ۲۰: کتیبه ثلث ایوان شمالی خارج شده از زیر لایه‌های گچ (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 20: Thuluth inscription from the northern Iwan, uncovered from beneath layers of plaster (Authors, 2018).

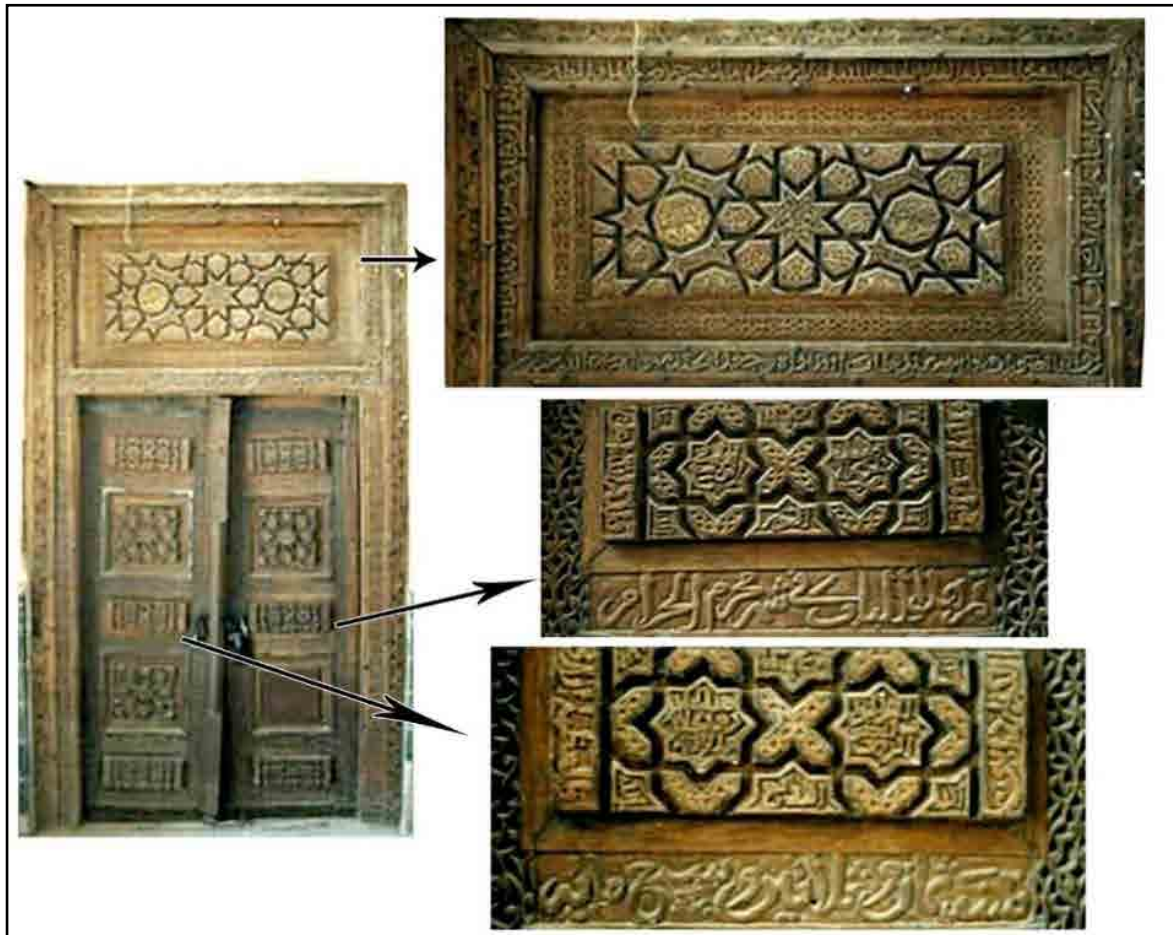
جدول ۴: کتیبه‌های تاریخ‌دار نقش‌شده در قسمت‌های مختلف امامزاده (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 4: Dated inscriptions carved in various parts of the Imamzadeh (Authors, 2025).

ردیف	عکس و طرح کتیبه	محل قرارگیری	دوره تاریخی
۱		سردر ورودی جناغی ایوان غربی	... سنه سبع سبعتاه (?) [سبعین] ستمائه، احتمالاً ۶۷۷ هـ.ق؟ ایلخانی
۲		سردر ورودی جناغی ایوان غربی	...امیرالدین عسامه، فی سنه جما[دی اول] ... (احتمالاً به اقدامات عمرانی یا مرمتی بانی اشاره دارد) - ایلخانی سده هفتم هـ.ق.
۳		عبارت «... الامام السلطان العا[دل؟] یا العا[لم؟] شاهنشاه المعزز»	ایلخانی، سده هفتم هجری قمری
۴		صندوقچه امامزاده	سال ۸۵۰ هـ.ق، تیموریان
۵		سردر ورودی جناغی ایوان غربی	عبارت «عمل؟ منهما کافی» «یکی از آن دو کار کافی است» احتمالاً دوره صفوی؟

پس از نمایان شدن کتیبه‌های رنگی ایوان غربی از زیر گچ، اولین ردیف آیات ۱ و ۲ از سوره مبارکه فتح بود (تصویر ۲۰). به دلیل آسیب‌های بسیار، قسمت زیادی از کتیبه‌ها قابل خوانش نبود؛ اما در سطر سوم عبارت «... الامام السلطان العا[دل؟] یا العا[لم؟] شاهنشاه المعزز» دیده می‌شود که به القاب شاه بانی بنا در دوره ایلخانی اشاره دارد. علاوه بر آن بر بالای قوس جناغی ورودی دو کتیبه در داخل ترنج نقش بسته است؛ کتیبه سمت راست قابل خوانش نبود، اما کتیبه سمت چپ به عبارت «عمل؟ منهما کافی» اشاره دارد (تصویر ۲۰؛ شماره ۴). با توجه به این که بخش‌های نمایان شده کتیبه قابل خوانش نبوده و بخش‌هایی نیز هم‌چنان زیر گچ باقی مانده است، بنابراین دستیابی به اطلاعات مهم و احتمالاً اشاره به اقدامات مرمتی امکان‌پذیر نبود. درب چوبی نفیس منبت‌کاری شده‌ای در ورودی ایوان غربی آرامگاه تعبیه شده بود. شوربختانه طی دهه‌های اخیر

درب به سرقت رفته و امروزه درب مشابهی به جای آن قرار داده شده است. اطلاعات و تصاویر درب اصلی در پرونده ثبتی بنا مربوط به سال ۱۳۶۸ ه.ش. موجود است. نگاشته‌های درب حاکی از کتیبه‌هایی به خط ثلث در انتساب امامزاده به قاسم علیه السلام و مدح او بوده است؛ «هذه المقبره المتبرکه الم... الخلیفه الله فی الارضین امام المتقی خلاصه للماء و الطین، زیده الله... ویس المرید تنائید، رب العالمین زین الاصحاب الناطق، بالصوات قاسم زید طاب الله تراه و جعل الجنة مثواه رضی الله عنه و غفرله» (تصویر ۲۱ اطراف قاب بالای درب).

تصویر ۲۱: درب چوبی منبت‌کاری شده ورودی غربی، کتیبه انتساب مقبره به امامزاده زید و مدح او (اطراف قاب بالا)، تاریخ اتمام ساخت درب (محرم الحرام ۷۳۸ ه.ق.) (قاب وسط و پایین)، (پرونده ثبتی بنا در سازمان میراث فرهنگی استان لرستان، ۱۳۶۸).

Fig. 21: Carved wooden door of the western entrance, with an inscription attributing the tomb to Imamzadeh Zayd and praising him (around the upper frame), and the completion date of the door (Muharram 738 AH) (middle and lower frames) (Registration file of the monument, Lorestan Cultural Heritage Organization, 1989).

نکته مهم ذکر تاریخ اتمام ساخت درب بر روی قاب‌های منبت‌کاری شده آن است: لنگه راست «تممت هذا الباب فی شهر محرم الحرام» (تصویر ۲۱ قاب وسط) لنگه چپ «سنه ثمان و ثلاثین و سبع مائه» (تصویر ۲۱ قاب پایین). به عبارت دیگر این دو کتیبه تاریخ ساخت درب چوبی را ماه محرم الحرام سال ۷۳۸ ه.ق. بیان می‌کنند. قرینه همین نوشته در قسمت پایین دو لنگه در سمت چپ: «عمل الحقیق النجار و نقاش استاد» و در لنگه راست: «حسن بن جمال احمد شیرگیر خانیساری» آمده است. جالب این‌که نجار و نقاش و به احتمال قریب به یقین منبت‌کار و طراح درب مذکور همین شخص بوده است.

در داخل بقعه دو صندوق چوبی تعبیه شده که ورود به آن از طریق درب مذکور امکان‌پذیر است. کتیبه اول اطراف صندوق در رابطه با مدح و ستایش امامزاده و سازنده آن در ماه صفر سال ۵۰... معرق‌کاری شده است؛ «بسم الله الرحمن الرحیم یس و القرآن الحکیم، هذا مشهد الامام المکرم المعظم امام قاسم بن زید بن حسن

ابن علی بن ابی طالب علیه سلام، هذا مشهد مقدس امام الاعظم شهید زید بن حسن بن علی، هذا سعی امیر جلال الدین صدیق بن امیر داود [...] مرتضا معظم مجتبا علی سید نظام الدین محمود بن سید اعظم سید مرتضی البحر سعید مغفور سید زید قاسم آبادی فی عز ماه صفر سنه خمسين...؛ [ماه صفر سال ۵۰]... کتیبه فلزی دوم پس از بیان آیه مبارکه ۱۳ سوره صف به طلب مغفرت برای فرزندان امامزاده قاسم و زید، تاریخ ساخت و سازنده صندوق چوبی مقبره اشاره کرده است؛ «نصر من الله و فتح قریب و بشر المومنین یا محمد یا علی، اللهم اغفر و ارحم [الله، محمد، علی] سید نظام-الدین سید مرتضی بن سید زید ابن قاسم فی اوایل ماه مبارک صفر سنه خمسين و ثمانمائه، [سال ۸۵۰ ه.ق.] عمل مفخر صناع و النجار استاد حسن بن علیشاه علی قصاب خانساری و عمل استاد علی بن بادانجار وانشانی دعا می‌خواهند» (تصویر ۲۲). در دوره‌های بعدی این دو صندوقچه به بخش دیگری از امامزاده منتقل شده‌اند.

تصویر ۲۲: کتیبه‌های فلزی صندوق چوبی مقبره امامزاده قاسم و زید (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 22: Metal inscriptions on the wooden tomb chest of Imamzadeh Qasim and Zayd (Authors, 2018).

آجرکاری

آجرکاری در دوره ایلخانی نسبت به دوره سلجوقی با افول نسبی همراه شد و عموماً در تلفیق با کاشی، تویی‌های گچی، خطوط بنایی و گره‌کاری رنگی به کار می‌رفت (دانشنامه، ۱۳۷۴: ۱۱۶). با این حال طرح‌های آجری مختلف با انواع آجرهای معمولی، کوچک، تراش و قالبی اجرا می‌شدند (لشکری و همکاران، ۱۳۸۸). در بقعه امامزاده قاسم و زید، قسمت طاق، گلوگاه و گنبد آجری بوده و با طرح‌های آجری آبشاری، خفته-راسته، هندسی و حجمی (گلودرهم)، شمسه هشت‌پر، دندانه موشی و مشبک مزین شده است (جدول ۵: شماره‌های ۱ تا ۴ و ۷-۹). نمونه‌های حجمی و گلودرهم امامزاده (جدول ۵: شماره ۲) قابل مقایسه با مسجد جامع ورامین (جدول ۵: شماره ۵) و طرح شمسه هشت‌پر (جدول ۵: شماره ۳) قابل مقایسه با سقف سردابه گنبد کبود مراغه (جدول ۵: شماره ۵) است. در این میان طی بازسازی‌های صورت‌گرفته در اواخر قاجار یا پهلوی از آجرهای مربع و کاشی در مرمت ناصحیح بنا نیز استفاده شده است (جدول ۵: شماره ۴).

کاشی‌کاری

از جمله آرایه‌هایی که در دوره قاجار در تزیین نمای داخلی استفاده شده، کاشی‌کاری است. این آرایه در قسمت ازاره فضای داخلی گنبدخانه به ارتفاع ۱/۸۰ متر با تکنیک هفت‌رنگ به رنگ‌های صورتی، سفید، آبی و زرد زینت یافته و بر روی برخی از آن‌ها نیز کتیبه‌های به صورت «عمل...» نقش شده است. دو نوع تابلو کاشی قابل توجه در این بخش اجرا شده است؛ (۱) نقوش گیاهی هشت‌پر در داخل قاب‌های هشت‌پر به صورت منظم و تکراری (تصویر ۲۳). (۲) نقوش گیاهی در قاب‌های ترنجی و با طرح‌های درهم یا گل‌فرنگی با حاشیه هندسی تیره از دیگر آرایه‌های کاشی ازاره نمای داخلی گنبدخانه امامزاده قاسم و زید است (تصویر ۲۴).

جدول ۵: انواع آجرکاری در نما، ایوان‌ها و زیر گنبد امامزاده قاسم و زید (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 5: Types of brickwork on the façades, iwans, and beneath the dome of Imamzadeh Qasim and Zayd (Authors, 2025).

 ۳. آجرکاری هندسی (شمسه هشت‌پر) زیر گنبد طبقه اول	 ۲. آجرکاری هندسی و حجمی گلودرهم زیر ایوان جنوبی	 ۱. آجرکاری آبشاری سقف ایوان شمالی
 ۶. آجرچینی شمسه هشت‌پر در سقف سردابه گنبد کیود مراغه، قرون ۶ و ۷ هـ.ق. (کاظمی، ۱۳۹۶: ۸۳)	 ۵. آجرکاری گلودرهم در طاق پوش سقف مسجد جامع ورامین، دوره ایلخانی (محمدی و نوروزی، ۱۳۹۷)	 ۴. آجرکاری با آجرهای مربع و مرمت ناصحیح ایوان شرقی
 ۹. پنجره تزئینی مشبک نمای جنوبی	 ۸. آجرکاری خفته راسته نمای شمالی	 ۷. آرایه داندن موشی نمای جنوبی

تصویر ۲۳: کاشی‌کاری هفت‌رنگ با نقوش گیاهی و هندسی ازازه داخلی فضای گنبدخانه (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 23: Haft-rang tilework with vegetal and geometric motifs on the dado of the interior of the domed chamber (Authors, 2018).

تصویر ۲۴: کاشی‌کاری هفت‌رنگ ازاره داخلی فضای گنبدخانه (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 24: Haft-rang tilework on the dado of the interior of the domed chamber (Authors, 2018).

تحلیل یافته‌ها

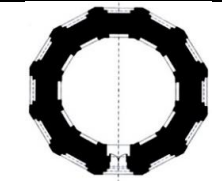
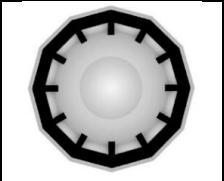
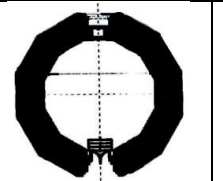
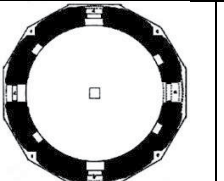
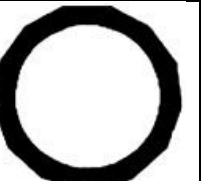
بنای امامزاده قاسم و زید ازنا یکی از آرامگاه‌های غرب ایران با اجزای کاملی از قبیل گنبدخانه، میانسرا، چهار ایوان، دو ورودی و آرایه‌های متنوع است؛ بنابراین این بنا از چند منظر مهم با هدف دست‌یابی به گاه‌شناسی نسبی از دوره‌های ساخت قابل تحلیل است:

پلان و نقشه معماری

در ایران و از دوره سلجوقی نقشه هشت‌ضلعی به تدریج در ساخت آرامگاه‌هایی مانند گنبد جبلیه کرمان یا مقبره شیخ جنید در یزد رایج شد و در دوره ایلخانی توسعه یافت (کیانی، ۱۳۸۸: ۱۳۲)؛ به عبارت دیگر، دوره اوج استفاده از این نوع بناها به قرون میانی اسلام برمی‌گردد؛ شاید علت این پدیده را در شکل‌گیری و اوج عرفان و تصوف پی برد که ایجاد آرامگاه‌های چندضلعی جهت بزرگداشت عرفا و صوفیان، با توجه به اعتقادات این دوره منطقی باشد (زارعی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۲۴). مقبره امامزاده قاسم و زید جزء مقابر چندضلعی گنبددار رک با گنبدخانه دو پوسته گسسته است. در معماری اسلامی، استفاده از این نوع پوشش در برج‌های آرامگاهی و میل‌های دامنه‌های شمالی و جنوبی البرز و در مناطقی چون قم، کاشان و نطنز رواج داشته است. به نظر می‌رسد قدیمی‌ترین نمونه برجای مانده از این نوع، گنبد قابوس (۳۹۷ ه.ق.) (مشکوتی، ۱۳۲۰: ۹-۱۴) و پس از آن میل رادکان غربی در گلستان (۴۰۷ ه.ق.)، (صفائی‌پور و مؤذنی، ۱۴۰۳: ۷) باشد. در دوره سلجوقی تداوم استفاده از این شیوه گنبدسازی در بناهای گنبد سرخ و کبود مراغه و مقبره سه گنبد ارومیه در شمال غرب ایران و برج طغرل، نقارخانه ری و برج مهماندوست دامغان مشاهده شده است (شهبازی شیران و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۵۱). علاوه بر آن از پوشش گسسته در بناهای عصر ایلخانی از جمله گنبد غفاریه مراغه، بقعه میرخاتون سلماس، امامزاده دوزال مرند و مقبره امامزاده قاسم عجب‌شیر استفاده شده است. در این میان گنبد رک امامزاده قاسم و زید ازنا (جدول ۶: شماره ۱) مشابه گنبد دوازده ترک اولوگنبد در اخلاط ترکیه مربوط به قرن هفتم ه.ق. (جدول ۶: شماره ۲)، گنبد آرامگاه پنجه‌شاه در اصفهان (جدول ۶: شماره ۴)، گنبد رک برج قربان (جدول ۶: شماره ۵) و امامزاده هود در جزین همدان (جدول ۶: شماره ۳) است.

جدول ۶: پلان آرامگاه‌های دوره ایلخانی قابل مقایسه با امامزاده زید و قاسم (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 6: Plans of Ilkhanid-period mausoleums comparable to Imamzadeh Zayd and Qasim (Authors, 2025).

 ۱. پلان بام با گنبد رک امامزاده قاسم و زید ازنا (دوره ایلخانی)	 ۲. پلان اولوگنبد در اخلاط ترکیه با گنبد رک، ۶۷۲ هـ.ق. (سلجوقیان روم) (کاظمی، ۱۳۹۶: ۲۸)	 ۳. پلان امامزاده هود درجین با گنبد رک، ایلخانی (نظری‌ارشد و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۵۳)	 ۴. پلان و مدل سه‌بعدی آرامگاه پنجه‌شاه با گنبد رک، ایلخانی (صفائی‌پور و مؤذنی، ۱۴۰۳: ۷)	 ۵. پلان برج قربان همدان با گنبد رک، ایلخانی (نظری‌ارشد و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۵۳)
---	---	--	---	---

آرایه‌های معماری

تنوع آرایه‌های معماری در آرامگاه امامزاده قاسم و زید، حاکی از توجه به این بنا طی ادوار مختلف تمدن اسلامی بوده و از ورودی، نماها تا قسمت‌های درونی را آراسته و در کمتر بنای مشابهی دیده شده است؛ مقرنس گچی ایوان ورودی و ایوان‌های چهارگانه، طاق‌نماهای بلند و کشیده نمای ایوان‌ها، ورودی و زیر گنبد، تلفیق آجر مهری و کاشی در ایوان‌ها، آرایه شاخص توپی گچی ته آجری و انواع گچ‌بری و ترکیب گچ و کاشی در زیر گنبد، آجرکاری با طرح‌های متنوع در نمای داخلی و خارجی و در نهایت کاشی‌کاری هفت‌رنگ مربوط به دوره قاجار از جمله آرایه‌های متنوع امامزاده قاسم و زید بوده است. هنر کاشی‌کاری در بنای امامزاده قاسم هم به صورت تلفیق آجر و کاشی و هم به صورت مجزا (کاشی هفت رنگ) در بخش ایوان ورودی و ازاره‌های اندرونی بنا به کار گرفته شده است. به عبارت دیگر از جمله قدیمی‌ترین آرایه‌های آرامگاه، ترکیب کاشی با آجرهای مهری زیر سردر ورودی بوده که مشابه آن نیز در ارسن شیخ عبدالصمد اصفهانی مربوط به دوره ایلخانی استفاده شده است. آرایه‌های دیگر به کار رفته مقرنس‌های گچی زیر سردر ورودی و ایوان‌هاست. استعمال مقرنس گچی معلق و رواج سفیدکاری تمام مقرنس در ورودی و ایوان‌های امامزاده از ویژگی‌های مشخص مقرنس‌کاری در دوره ایلخانی محسوب می‌شود. مقرنس‌های به کار رفته در امامزاده قاسم و زید به لحاظ شکل اجرا، قابل مقایسه با آرایه مقرنس گچی ایوان‌های ضلع شرقی گنبد سلطانی و ایوان ورودی مسجد جامع ورامین متعلق به دوره ایلخانی بوده‌اند. توپی گچی ته آجری و تلفیق گچ و کاشی از آرایه‌های شاخص و پرتکرار در قرون میانی اسلامی به ویژه در دوره ایلخانی بودند که در زیر گنبدخانه امامزاده قاسم و زید ازنا به عنوان مهم‌ترین قسمت آرامگاه اجرا شده‌اند. هنر منبت‌کاری و آرایه‌های چوبی درب ورودی غربی و صندوقه‌های تدفین آرامگاه در قرون هشتم و نهم هجری قمری از نمونه‌های کم نظیر این هنر در غرب ایران بوده است. آرایه گچ‌بری اگرچه به میزان اندک، اما با اهمیت فراوان به ویژه در تاریخ‌گذاری سردر قوسی ورودی ایوان غربی و زیر گنبدخانه به کار رفته است؛ این نقوش با برجستگی اندک و با نقوش گیاهی و اسلیمی اجرا شده‌اند. سرانجام آجرکاری با طرح‌های آبشاری، خفته، راسته، حجمی (گلودرهم)، شمسه هشت‌پر، دندانه موشی و مشبک اگرچه عنصر شاخص تزئینی به مانند گچ‌بری و یا کاشی در دوره ایلخانی شناخته نشده، با این حال تنوع طرح‌ها به ویژه در زیر ایوان‌ها و نمای بیرونی امامزاده حاکی از اهمیت آرایه آجرکاری در این آرامگاه بوده است.

کتیبه‌ها

مهم‌ترین شواهد در رابطه با گاه‌شناسی بنای امامزاده قاسم کتیبه‌های موجود به منظور ساخت یا مرمت آن طی چندین سده بوده است. قدیمی‌ترین تاریخی که به ساخت امامزاده اشاره می‌کند در اسناد آرشیوی اداره اوقاف و امور خیریه کشور به سال ۱۳۳۷ هـ.ش. است. در این سند ساخت امامزاده در سال ۵۹۸ هـ.ق. و به دست تاجری به نام «سید احمد المدنی ملقب به میر نظام» قید شده است (آرشیو اداره اوقاف و امور خیریه استان لرستان، ۱۳۳۷). با

این حال بخش مهمی از کتیبه‌های امامزاده در رابطه با تاریخ‌گذاری و هویت سازندگان آن پس از برداشت لایه‌های گچ از قسمت ورودی بقعه در ایوان غربی نمایان شد. کتیبه‌های گچی با خط ثلث و به رنگ روشن نگاشته و با زمینه قهوه‌ای رنگ آمیزی شده‌اند، اما هم‌چنان بخش زیادی از آن‌ها زیر لایه‌های گچی مربوط به ادوار بعدی مدفون باقی مانده‌اند. آسیب‌هایی از قبیل عمل پوشاندن گچ طی دوره‌های بعد و عدم دقت کافی در برداشت لایه‌ها، منجر به آسیب جدی به کتیبه‌های امامزاده شده است. اطلاعات ارزشمندی شامل مدح و ستایش بانی و سازنده، نام بانی، ماده تاریخ ساخت و مرمت و آیات قرآن از این کتیبه‌ها برداشت می‌شود که متأسفانه به دلایل یاد شده برداشت صحیح برخی از این اطلاعات امکان‌پذیر نیست. در کتیبه‌های ورودی ایوان غربی دو ماده تاریخ ذکر شده است؛ در سمت چپ طاق ایوان ماده تاریخ «سنه سبع سبعمائه (?) [سبعین] ستمائه» یعنی احتمالاً سال ۶۷۷ ه.ق.؟ نگاشته شده که به نظر می‌رسد نخستین ماده تاریخ شناخته شده در امامزاده بوده باشد. ماده تاریخ دوم در مقابل کتیبه اول یعنی در مجاور قوس جناغی ورودی «... فی شهر جمادی الاول ...» آمده که متأسفانه بخشی از سال آن از بین رفته و بخشی نیز زیر لایه‌های گچی پنهان است. کتیبه اول با توجه به سال ساخت مربوط به دوره ایلخانی بوده، اما به دو دلیل کتیبه دوم با نام ماه جمادی الاول احتمالاً مربوط به مرمت‌ها و اقدامات عمرانی توسط حکمران دیگری در همین دوره نگاشته شده است؛ ۱) شروع جمله با «بسم الله...» بوده و با عبارت تقدیم اقدامات عمرانی خود همراه بوده است. ۲) در مجاور همین کتیبه القاب حاکم ایلخانی «... الامام السلطان العا [دل؟] یا العا [لم؟] شاهنشاه المعزز» ذکر شده است. بسم الله اول در بالاترین قسمت و ردیف اول کتیبه‌ها در ذکر آیات ۱ و ۲ سوره فتح بیان شده که در انتها به ماده تاریخ ۶۷۷ ه.ق.؟ منتهی می‌شود. نکته مهم دیگر ترسیم عبارت «عمل؟ منهما کافی» در داخل قاب ترنجی بر بالای قوس جناغی ورودی و دو لچکی با طرح اسلیمی در دو سمت قاب گچی است؛ درواقع پس از برداشت این لایه گچی کتیبه‌ها نمایان شدند، پس تاریخ آن جدیدتر از کتیبه‌ها بوده و با توجه به قاب ترنجی مشابه و رایج در هنر صفوی و سجع کتیبه، احتمالاً مربوط به دوره صفوی باشد.

در کنار کتیبه‌های گچی یاد شده، ماده تاریخ‌های مهم بر روی درب چوبی منبت‌کاری شده امامزاده و هم‌چنین صندوق چوبی بقعه اطلاعات ارزشمندی از تاریخ‌های ساخت یا افزوده‌ها و مرمت‌های امامزاده به دست می‌دهند. بر روی درب چوبی پس از ذکر عناوین تعظیمی، دعا و مقام معنوی امامزاده در حاشیه درب، بر روی لنگه‌های راست و چپ، ماده تاریخ ساخت درب چوبی را ماه محرم الحرام سال ۷۳۸ ه.ق. بیان می‌کنند. در قسمت پایین دو لنگه به نجار و نقاش استاد حسن بن جمال احمد شیرگیر خانیساری اشاره شده است. نکته جالب توجه نام سازندگان، شغل و زادگاه آن‌ها است؛ به عبارت دیگر سفارش درب نفیس از خوانسار بیانگر اهمیت این درب و ساخت آن توسط یکی از مجرب‌ترین منبت‌کاران زمان خود در نیمه اول قرن هشتم ه.ق. بوده است.

کتیبه‌های مهم با ماده تاریخ در محل مدفن امامزاده نیز شناسایی شده‌اند. در این محل دو صندوق چوبی با دو کتیبه معرق نگاشته شده که در یکی از آن‌ها ابتدا پس از مدح و آیه‌ای از سوره مبارکه «یس» به ذکر انتساب امامزاده به قاسم و زید «... آرامگاه قاسم بن زید بن حسن بن علی بن ابی طالب (علیه السلام)» و «... و آرامگاه زید بن حسن بن علی» اشاره دارد. هم‌چنین نام احتمالاً مرمت‌گر یا بانی آن‌را «امیر جلال الدین صدیق بن امیر داوود» با همکاری «سید مرتضی، سید مجتبی علی، سید نظام الدین محمود بن سید اعظم، و سید مرتضی مشهور به «البحر» و نیز شادروان سید زید قاسم آبادی» اعلام می‌کند. بخشی از تاریخ باقی مانده [ماه صفر سال ۵۰] ... بوده که متأسفانه ماده تاریخ اصلی آن از بین رفته است. کتیبه فلزی دوم پس از ذکر آیه‌ای از سوره صف به طلب مغفرت برای سید نظام الدین و سید مرتضی فرزندان امامزاده زید اشاره و تاریخ ساخت آن را سال ۸۵۰ ه.ق. می‌کند. هم‌چنین سازنده صندوق چوبی مقبره را استاد «حسن بن علی شاه، مشهور به علی قصاب خانساری» و استاد «علی بن بادانجار وانشانی» بیان کرده است. ساخت صندوق‌های چوبی و درب چوبی منبت‌کاری شده مقبره به دست نجاران و هنرمندان خوانسار و وانشان در نزدیکی گلپایگان، نشان از رونق فراوان هنرهای چوبی در این منطقه طی قرون هشتم و نهم ه.ق. داشته است، به گونه‌ای که سفارش‌های مهمی از غرب و سایر مناطق کشور داشته‌اند. در نهایت کاشی‌کاری هفت‌رنگ ازاره‌های درونی بنا و مرمت‌های موضعی به‌ویژه در ایوان‌ها و سقف گنبدخانه در زمان قاجار صورت گرفته‌اند.

علاوه بر کاشی کاری دوره قاجار حضور سنگ مزارهای بسیاری در اطراف امامزاده نشان از اهمیت مذهبی آن برای اهالی منطقه طی ادوار مختلف اسلامی به ویژه دوره قاجار و پهلوی داشته است. انواع سنگ مزارهای محرابی و ساده مستطیلی حاکی از تدفین در جوار امامزاده حداقل از قرون میانی اسلامی تا زمان حاضر داشته است؛ سنتی که در بسیاری از مناطق دیگر ایران رایج بوده است و معمولاً با مرکزیت مقبره یکی از بزرگان یا عارفان تدفین‌های بسیاری در اطراف آن متمرکز می‌شد. یکی از انواع نادر و ناشناخته سنگ مزارهای تیره رنگ مجاور امامزاده قاسم و زید، فرم مستطیلی بلند و کشیده بوده که در هر دو سمت به شکل محرابی، در حاشیه‌ها با خط کوفی مورق و در مرکز با طرح هندسی و گل چند ساخته شده است (تصویر ۲۵).

نوع محرابی دیگر از جنس مرمر بوده که در حاشیه کتیبه‌های قرآنی با خط کوفی مورق و در مرکز نام متوفی نگاشته شده است (تصاویر ۲۶ و ۲۷)؛ به نظر می‌رسد سنگ مزار کشیده مستطیلی (تصویر ۲۵) و نوع محرابی

تصویر ۲۵: سنگ مزار مستطیلی کشیده در دو سمت محرابی با کتیبه کوفی مورق در حاشیه، در جوار امامزاده قاسم و زید، قرون میانی (احتمالاً سلجوقی؟ یا ایلخانی؟)، (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 25: Elongated rectangular gravestone on both sides of the Mihrab, with a foliated Kufic inscription on the margin, next to Imamzadeh Qasem and Zayd, Middle Ages (possibly Seljuk or Ilkhanid) (Authors, 2024).

تصویر ۲۷: طرح سنگ مزار محرابی منسوب به دوره سلجوقی؟ یا ایلخانی؟ (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 27: Design of a Mihrab-shaped gravestone, possibly Seljuk or Ilkhanid period (Authors, 2024).

تصویر ۲۶: سنگ مزار محرابی، مرمر، با آیاتی از قرآن و نام متوفی به خط کوفی مورق، احتمالاً سلجوقی؟ یا ایلخانی؟ (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 26: Mihrab-shaped marble gravestone with Qur'anic verses and the name of the deceased in foliated Kufic script, possibly Seljuk or Ilkhanid (Authors, 2024).

(تصویر ۳۱) هم‌زمان با احداث آرامگاه ساخته شده باشند، اما طی مرمت‌های بعدی امامزاده از محل اصلی خود جابجا شده‌اند. بیشترین نوع سنگ مزارها در جوار امامزاده، از نوع محرابی و مربوط دوره قاجار و پهلوی (تصویر ۲۸) بوده‌اند. این نمونه‌ها معمولاً با اشعاری به خط نستعلیق در حاشیه، و ذکر نام، نام پدر و تاریخ وفات در مرکز سنگ قبر نوشته شده‌اند.

تصویر ۲۸: سنگ مزار محرابی با اشعاری به خط نستعلیق در حاشیه و نام و نسب متوفی در قاب ترنجی در مرکز، دوره قاجار ۱۳۲۴ ه.ق. (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 28: Mihrab-shaped gravestone with verses in Nasta'liq script on the margin and the name and lineage of the deceased in a central medallion, Qajar period, 1324 AH (Authors, 2024)

نتیجه‌گیری

بنای امامزاده قاسم و زید ازنا از جمله آرامگاه‌های قرون میانی اسلام در غرب ایران بوده که به علت قرارگیری در مسیر تردد شرق لرستان، شاه زند اراک و راه ارتباطی اصفهان به سمت کرج ابودلف از اهمیت فراوانی برخوردار بوده است. از سوی دیگر نزدیکی به آستانه سهل بن علی در اراک امروزی موجب توجه دوچندان به آن در قرون میانی تا متأخر اسلامی شده و در هر دوره حکومتی اقدامات عمرانی و مرمتی لازم در رابطه با آرامگاه صورت گرفته است. نتایج حاصل از مطالعات تطبیقی در نقشه بنا حاکی از مشابهت آن با بناهای دوره ایلخانی در غرب، مرکز و حتی خارج از ایران بوده است. بر اساس مطالعه اسناد وقفی، آرایه‌های معماری و کتیبه‌های قسمت‌های مختلف آرامگاه حداقل پنج دوره ساخت قابل شناسایی است؛ با استناد به آرشیو اداره اوقاف و امور خیریه کشور مبنی بر ساخت امامزاده در سال ۵۹۸ ه.ق. و ذکر نام بانی بنا، احتمالاً دوره سلجوقی اولین دوره ساخت بنا بوده که امروزه شواهد معماری آن در دست نیست. تاریخ مهم بعدی پس از ظاهر شدن از زیرلایه‌های گچی ایوان ورودی غربی احتمالاً سال ۶۷۷ ه.ق.؟ و سپس سال ۷۳۸ ه.ق. بر روی لنگه‌های درب منبت‌کاری شده همین ورودی بوده است. بنابراین هم تاریخ‌های درج شده و هم نقشه بنا، عناصر کالبدی و به‌ویژه آرایه‌های معماری، دوره اصلی ساخت امامزاده را به عهد ایلخانی منسوب می‌کنند. عناصر کالبدی از قبیل ساخت گنبدخانه، ایوان‌ها، ورودی‌های جنوبی و غربی و حیاط هشت‌ضلعی در دوره ایلخانی ساخته شده‌اند. هم‌چنین آرایه‌های قابل توجه مقرنس گچی ورودی جنوبی، طاق‌نماهای بلند و کشیده، تویی‌های گچی ته‌آجری، آرایه‌های تلفیقی آجر و

کاشی ورودی جنوبی و گچ و کاشی زیر گنبد، گچ‌بری با برجستگی اندک و سرانجام طرح‌های متنوع آجرکاری زیر ایوان‌ها در دوره ایلخانی اجرا شده‌اند. بنابراین ساخت، بازسازی و توسعه مجموعه حداقل در دو مرحله (اول و دوم) مربوط به دوره ایلخانی بوده و احتمالاً احداث گنبدخانه بر روی پی یا سازه قدیمی‌تری از دوره سلجوقی بوده است. ساخت صندوقه‌های تدفین، آثار چوبی و منبت بقعه و مرمت‌های موضعی طبق کتیبه حک شده بر صندوق، مربوط به نیمه قرن نهم ه.ق. (دوره تیموری) بوده است. با توجه به این‌که برخی از کتیبه‌های مهم بنا در ورودی غربی از زیر لایه‌های گچ نمایان شده‌اند، به نظر می‌رسد پوشش گچی زیر گنبد و گوشواره‌ها و پوشاندن گچ بر روی کتیبه‌ها احتمالاً در دوره صفوی رخ داده باشد؛ علت آن طرح عبارت «عمل؟ منهما کافی» در قاب ترنجی و سجع کتیبه مشابه نمونه‌های صفوی بوده است. سرانجام کاشی‌کاری هفت‌رنگ ازاره داخلی گنبدخانه و مرمت‌های ناصحیح آجر و کاشی در ایوان‌های امامزاده مربوط به دوره قاجار و اوایل پهلوی بوده است. اگرچه احتمالاً دوره سلجوقی اولین دوره ساخت آرامگاه امامزاده قاسم و زید ازنا بوده است، با این حال با انجام کاوش‌های باستان‌شناسی احتمال دست یافتن به دوره‌های قدیمی‌تر از سلجوقی در ساخت آرامگاه وجود دارد.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان برخود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

ایده انجام پژوهش و تحلیل و تدوین نهایی بر عهده نویسنده اول، نگارش اولیه و جمع‌آوری بخشی از اطلاعات بر عهده نویسنده دوم، انجام فعالیت‌های میدانی، کمک به نگارش مقاله و رجوع به سازمان میراث فرهنگی استان لرستان بر عهده نویسنده سوم و طراحی و کمک به جمع‌آوری اطلاعات میدانی بر عهده نویسنده چهارم بوده است.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- اصغریان جدی، احمد، (۱۳۶۳). معماری گنبد سلطانیه. جلد اول، تهران: مجد.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن بن علی، (۱۳۶۷). مرآة البُلدان. ویراستار: میرهاشم محدث، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- القاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد، (۱۳۸۴). تاریخ اولجایتو. مترجم: مهین همبلی، تهران: علمی و فرهنگی.
- بهنام، عیسی، (۱۳۴۲). «گنبد سرخ مراغه». مجله هنر و مردم، ۸: ۲-۵. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/247920>
- پوپ، آرتور اپهام، (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران: از دوران پیش از تاریخ تا امروز. ویراستار: سیروس پرهام، (جلد ۸). تهران:
- پوپ، آرتور اپهام، (۱۳۹۰). معماری ایران: پیروزی شکل و رنگ. مترجم: غلامحسین صدری افشار، تهران: انتشارات اختران.
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۸۷). سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران: معمار.

- دادور، ابوالقاسم؛ و مصباح اردکانی، نصرت‌الملوک، (۱۳۸۵). «بررسی نقوش و شیوه تزئین توپی گچی ته آجری در بناهای دوره سلجوقی و ایلخانی». هنرهای زیبا، ۱(۲۶): ۸۵-۹۲. https://journals.ut.ac.ir/article_12324.html
- دانشمایه، جمیله، (۱۳۷۴). «تجزیه و تحلیل روند تحولات معماری مساجد ایران در دوران سلجوقی و ایلخانی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس تهران. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/549ab8026b5513fbf708c1f7814a9f3e>
- دیباج، اسماعیل، (۱۳۴۵). آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان. تهران: انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.
- رضایی سرچقا، مجتبی، (۱۳۹۸). «نگاهی ایران‌شناختی در مورد امامزاده‌ها، نمونه موردی: امامزاده حسن کرج». مطالعات ایران‌شناسی، ۵(۱۲): ۵۸-۶۶. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1509822>
- زارعی، محمد ابراهیم؛ حیدری باباکمال، یداله؛ و منتظرظهوری، مجید، (۱۳۹۴). «تأملی در باب هویت دو آرامگاه هشت ضلعی گنبددار کشیت و نسک؛ بخش گلباف کرمان». فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، ۳(۸): ۱۳۲-۱۲۱. <https://jria.iušt.ac.ir/article-1-276-fa.pdf>
- زارعی، هادی، (۱۳۷۵). «تزئینات گچی رباط شرف کوربندی». پایان‌نامه کارشناسی مرمت آثار و ابنیه تاریخی، دانشکده حفاظت، مرمت اشیاء و ابنیه تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان.
- سامه، رضا؛ و موسوی، سید محسن، (۱۴۰۱). «تحلیل گونه‌شناسانه‌ی برج مقبره‌های تاریخی ایران بر اساس دگرگونی الگوی تهرانگ». پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱۰(۴): ۱۷۰-۱۷۱. <https://doi:10.52547/jria.10.3.3>
- سجادی، علی، (۱۳۹۶). «ویژگی‌های ساختاری گنبد‌های آرامگاه‌های در زاگرس میانی (لرستان)». در محسن‌نامه: مجموعه مقالات ایران‌شناسی یادنامه محسن جعفری مذهب، به‌کوشش: پروین استخری و جمشید کیان‌فر، ۱۲۱-۱۵۰. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. <file:///C:/Users/user/Desktop/18289-fa-mohsen-nameh.pdf>
- سجادی، علی، (۱۳۹۶). آرامگاه‌های جنوب غرب ایران (خوزستان و مناطق همجوار). تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- سجادی، علی، (۱۴۰۰). «گونه‌شناسی معماری آرامگاه‌های در زاگرس میانی (لرستان)». پنجمین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، بیرجند. <https://civilica.com/doc/1349662>
- سرلو، خوان ادوارد، (۱۳۸۹). فرهنگ نمادها. مترجم: مهرانگیز اوحدی، تهران: دستان.
- شکری، پوریا، (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی و طبقه‌بندی کاشی‌های دوره ایلخانی تا حمله تیمور بر اساس فرم و لعاب». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی دانشکده حفاظت، مرمت اشیاء و ابنیه تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/c487085dc5d0dbb42537270fbb36db96>
- شکفته، عاطفه؛ و صالحی‌کاخی، احمد، (۱۳۹۳). «شیوه‌های اجرایی و سیر تحولات تزئینات گچی معماری ایران در قرون هفتم تا نهم ه.ق». نگره، ۹(۳۰): ۸۱-۶۳. https://negareh.shahed.ac.ir/article_156.html
- شهبازی شیران، حبیب؛ فیضی، فرزاد؛ و میرازی، زهرا، (۱۳۹۵). «بررسی مقابر اسلامی ایران در دوره سلجوقی». کنفرانس بین‌المللی فرهنگ، هنر و معماری اسلامی، جزیره کیش. <https://civilica.com/doc/538040>
- صفائی‌پور، هادی؛ و موذنی، پریرسا، (۱۴۰۳). «بازشناسی تعریف و نقش سازه‌ای خشخاشی در گنبد‌های دو پوسته گسسته رک، شهر تاریخی کاشان». مطالعات معماری ایران، ۱۳(۲۵): ۵-۲۵. <https://doi:10.22052/jias.2024.248858.1167>
- عرب، کاظم، (۱۳۷۶). «گچبری‌های برج مقبره خواجه اصیل‌الدین قم». گزارش‌های باستان‌شناسی، سازمان میراث فرهنگی کشور، جلد ۱: ۲۵۶-۲۵۱.

- عزیزی، گلنار، (۱۳۹۴). «زیبایی‌شناسی نقوش هندسی آجری با نماد مربع در مسجد جامع اصفهان و کاربرد آن در طراحی آرم (نشان)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی تهران. <https://elmnet.ir/doc/10947200-42151>
- علیئی، میثم، (۱۳۹۵). «پژوهشی در ادوار مختلف معماری مجموعه بایزید بسطامی: با تأکید بر دوره ایلخانی». رساله دکتری باستان‌شناسی، گرایش دوران اسلامی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس تهران. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/a292ede8440cd5a15046c828b7054195>
- علیئی، میثم، (۱۴۰۲). «سیری در تحول معماری ارسن بایزید بسطامی، با تأکید بر عصر ایلخانی». مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی، ۲ (۳): ۱۱۷-۱۵۶. <https://doi.org/10.22080/JIAR.2021.22301.1013>
- فرای، ریچارد نیلسون، (۱۳۶۳). عصر زرین فرهنگ ایران. مترجم: مسعود رجب‌نیا، تهران: سروش.
- فرجی، اسماعیل، (۱۳۹۴). معرفی شهرستان ازنا و جاذبه‌های آن. تهران: پیمان سیاهش.
- کاظمی، حسین، (۱۳۹۶). «بررسی ویژگی‌های فرمی و تزئینی مقابر برجی شکل قرن ششم تا هشتم ه.ق در شمالغرب ایران (آذربایجان شرقی و غربی)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گرایش تمدن و فرهنگ اسلامی ایران و سرزمین‌های دیگر، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه هنر اصفهان. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/f5e729ae17d2882b8773d6404a416ab9>
- کیانی، محمد یوسف، (۱۳۸۸). معماری ایران (دوران اسلامی). تهران: سمت.
- لشکری، آرش؛ خطیب‌شهیدی، حمید؛ نیستانی، جواد و هژبری نوبری، علیرضا، (۱۳۸۸). «نقش مهرهای تزئینی در معماری ایلخانی». مطالعات باستان‌شناسی، ۱ (۲): ۸۵-۱۰۲. https://jarcs.ut.ac.ir/article_28662.html
- محمدی، نسترن؛ و نوروزی، ملیحه، (۱۳۹۷). «معماری اسلامی دوره ایلخانی با تأکید بر تزیینات آجرکاری (نمونه موردی: مسجد جامع ورامین)». همایش جامع بین‌المللی مهندسی عمران، معماری و شهرسازی ایرانی اسلامی، تهران. <https://civilica.com/doc/870841>
- مسعودی‌اصل، بهزاد؛ جوادی، شهره؛ براتی، ناصر؛ و فرزین، احمدعلی، (۱۳۹۷). «مبانی معماری مقابر امامزادگان در ایران». باغ نظر، ۱۵ (۶۴): ۵-۱۴. <https://doi.org/10.22034/bagh.2018.69476>
- مشکوتی، فرحناز، (۱۳۲۰). «جرجان - گنبد قابوس». مجله هنر و مردم، ۳ (۷): ۹-۱۴. <https://ensani.ir/fa/article/281508>
- مقدس، محمد، (۱۳۷۸). «معرفی کتیبه‌های منقور بر روی در چوبی امامزاده قاسم ازنا». در جلد سوم از مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران - ارگ بم، به کوشش: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، ۵۳۹-۵۵۲. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور. <https://lib.ui.ac.ir/dL/search/default.aspx?Term=59584&Field=0&DTC=1>
- موسوی، سید محمدرضا، (۱۳۹۴). «بازبینی مشخصات معماری دوره ایلخانیان قرن ششم در بنای امام زاده قاسم (ع) در شهرستان ازنا». کنفرانس ملی مهندسی معماری، عمران و توسعه کالبدی، کوهدشت. <https://civilica.com/doc/372777>
- مهدی‌پور، پرپسا، (۱۳۹۳). «بررسی جلوه‌های هنرهای تزئینی امامزادگان و بقاع متبرکه». کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی، قم. <https://civilica.com/doc/300698>
- نصر، سیدحسین، (۱۳۷۰). معارف اسلامی در جهان معاصر. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- نصراللهی، رضوان، (۱۳۹۲). «بررسی جنبه‌های نمادین معماری و تزیینات بناهای شاخص ایلخانی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/6a209821bae2732a01c959dc833016f0>

- نظری ارشد، رضا؛ طاووسی، محمود؛ بیانی، سوسن؛ و نیستانی، جواد، (۱۳۹۳). «پژوهشی باستان‌شناختی در بنای آرامگاهی برج قربان همدان». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۶(۱): ۱۴۹-۱۶۲. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2014.52681>

- ویلبر، دونالد، (۱۳۶۵). معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان. مترجم: عبدالله فریار، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- هیلن‌براند، رابرت، (۱۳۸۷). معماری اسلامی: فرم، عملکرد و معنی. مترجم: ایرج اعتصام، تهران: انتشارات پردازش و برنامه‌ریزی شهری شهرداری تهران.

References

- Aliei, M., (2016). "A Study of Different Periods of Architecture in the Bayezid Bastami Complex: Emphasis on the Ilkhanid Period". PhD Dissertation in Archaeology, Islamic Period Studies, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/a292ede8440cd5a15046c828b7054195> (in Persian)
- Aliei, M., (2023). "An Overview of the Architectural Evolution of Arsan Bayezid Bastami: Emphasis on the Ilkhanid period". *Journal of Islamic Archaeology Studies*, 2(3): 117-156. (in Persian). <https://doi:10.22080/JIAR.2021.22301.1013>
- Al-Kashani, A. A. M., (2005). *Tārīkh-i Ūljāytū*. M. Hambali, Trans. و Tehran: Elmi va Farhangi. (in Persian) (Original work published 1987)
- Arab, K., (1997). "Stucco Decorations of the Tower Tomb of Khwaja Asil al-Din in Qom". *Archaeological Reports, Cultural Heritage Organization of Iran*, 1: 251-256. (in Persian)
- Asgharian Jedi, A., (2004). *Architecture of the Soltaniyeh Dome* (Vol. 1). Tehran: Majd. (in Persian)
- Azizi, G., (2015). "Aesthetics of Geometric Brick Patterns with Square Motifs in Isfahan Jame Mosque and Their Application in Logo Design". Master's Thesis in Visual Communication, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran. <https://elmnet.ir/doc/10947200-42151> (in Persian)
- Behnam, I., (1963). "The Red Dome of Maragheh". *Honar va Mardom* (Art and People), 8: 2-5. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/247920>
- Blair, Sh. & Bloom. J., (1995). *The Art and Architecture of Islam (1250- 1800)*. New Haven and London: Yale University Press Pelican history of art.
- Cirlot, J. E., (2010). *Dictionary of Symbols*. M. Ohadi, Trans., Tehran: Dastan Publications. (in Persian) (Original work published 1958)
- Dadvand, A. & Mesbah Ardakani, N., (2006). "A Study of Motifs and Decorative Style of Brick-Backed Plaster Domes in Seljuk and Ilkhanid Buildings". *Honarhaye Ziba (Fine Arts)*, 1(26): 85-92. https://journals.ut.ac.ir/article_12324.html (in Persian)
- Daneshmaya, J., (1995). "Analysis of the Evolution of Iranian Mosque Architecture during the Seljuk and Ilkhanid Periods". Master's Thesis in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/549ab8026b5513fbf708c1f7814a9f3e> (in Persian)

- Dibaj, E., (1966). *Historical Monuments and Buildings of Azerbaijan*. Tehran: Central Council of the Imperial Celebration of Iran Publications. (in Persian)
- E'temād al-Saltāneh, M. H. A., (1989). *Mir'āt al-buldān* (M. H. Mohaddes, Ed.). Tehran: University of Tehran. (Original work published 1297AH) (in Persian)
- Faraji, E., (2015). *Introduction to Azna County and Its Attractions*. Tehran: Peyman Siavash. (in Persian)
- Frye, R. N., (1984). *The Golden Age of Persia: the Arabs in the East*, M. Rajabnia, Trans., Tehran: Soroush. (in Persian) (Original work published 1975)
- Grabar, O., (1966). "The earliest Islamic commemorative structures, notes and documents". *Ars Orientalis*, (6):7-46. <https://www.jstor.org/stable/4629220>
- Hattstein, M. & Delius, P., (2004). *Islam: Art and Architecture*. H.F. Ullmann.
- Hillenbrand, R., (1999). *Islamic Art and Architecture*. London: Thames and Hudson Ltd.
- Hillenbrand, R., (2008). *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*. I. Etesam, Trans., Tehran: Pardazesh va Barnameh-Rizi Shahr-dari Tehran. (in Persian) (Original work published 1994)
- Kazemi, H., (2017). "A Study of the Formal and Decorative Features of Tower-Shaped Tombs from the 6th to 8th Century AH in Northwest Iran (East and West Azerbaijan)". Master's Thesis in Archaeology, Specialization in Civilization and Islamic Culture of Iran and Other Lands, Department of Archaeology, Isfahan University of Art. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/f5e729ae17d2882b8773d6404a416ab9> (in Persian)
- Kiani, M. Y., (2009). *Iranian Architecture (Islamic Period)*. Tehran: SAMT. (in Persian)
- Lashkari, A., Khatib-Shahidi, H., Nisfani, J. & Hejri Nobari, A., (2009). "The Role of Decorative Seals in Ilkhanid Architecture". *Archaeological Studies*, 1(2): 85–102. https://jarcs.ut.ac.ir/article_28662.html (in Persian)
- Mashkooti, F., (1941). "Gorgan – Gonbad-e Qabus". *Honar va Mardom (Art and People)*, 3(7): 9–14. <https://ensani.ir/fa/article/281508>
- Masoudi Asl, B., Javadi, S., Barati, N. & Farzin, A., (2018). "Principles of Imamzadeh Tomb Architecture in Iran". *Bagh-e Nazar*, 15(64): 5–14. <https://doi.org/10.22034/bagh.2018.69476> (in Persian)
- Mehdipour, P., (2014). "A Study of the Manifestations of Decorative Arts in Imamzadehs and Sacred Shrines". *International Congress on Culture and Religious Thought*, Qom. <https://civilica.com/doc/300698> (in Persian)
- Mohammadi, N. & Norouzi, M., (2018). "Ilkhanid Islamic Architecture with Emphasis on Brickwork Decorations (Case Study: Varamin Jame Mosque)". *Comprehensive International Conference on Civil Engineering, Architecture, and Iranian-Islamic Urban Planning*, Tehran. <https://civilica.com/doc/870841> (in Persian)
- Moqaddas, M., (1999). "Introduction to the Inscriptions Carved on the Wooden Door of Imamzadeh Qasem in Azna". In: *Vol. 3 of Proceedings of the Second Congress on the History of Iranian Architecture and Urban Planning – Arg-e Bam*, edited by: B. Ayatollahzadeh Shirazi, 539–552. Tehran: Cultural Heritage Organization of Iran. <https://lib.ui.ac.ir/dL/search/default.aspx?Term=59584&Field=0&DTC=1> (in Persian)

- Mousavi, S. M., (2015). "Revisiting the Architectural Features of the 6th Century Ilkhanid Period in the Imamzadeh Qasem Building in Azna County". *National Conference on Architecture, Civil Engineering, and Spatial Development*, Kuhdasht. <https://civilica.com/doc/372777> (in Persian)
- Nasr, S. H., (1991). *Islamic Knowledge in the Contemporary World*. Tehran: Pocket Books Joint Stock Company. (in Persian)
- Nasrollahi, R., (2013). "A Study of the Symbolic Aspects of Architecture and Decorations in Prominent Ilkhanid Buildings". Master's Thesis in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/6a209821bae2732a01c959dc833016f0> (in Persian)
- Nazari Arshad, R., Tavousi, M., Bayani, S. & Nisfani, J., (2014). "An Archaeological Study of the Borj Ghorban Mausoleum in Hamadan". *Archaeological Studies*, 6(1): 149–162. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2014.52681> (in Persian)
- Nouri, N. & Kakhki, A. S., (2022). "The Holy Shrine Of Imamzadeh Qasim and Zeyd In Azna, Lorestan, Iran". *Journal of Archaeology and Archaeometry*, 1(2): 37-67. https://journals.iau.ir/article_694799_9c63bb54e605061a9761abb48c8e433c.pdf
- Pirnia, M. K., (2008). *Stylistics of Iranian Architecture*. Tehran: Memar. (in Persian)
- Pope, A. U., (1387). *A survey of Persian art, from prehistoric times to the present* (Vol. 8). S. Parham, Ed., Tehran: Elmi va Farhangi. (Original work published 1964) (in Persian)
- Pope, A. U., (2011). *Persian architecture: the triumph of form and color*. Gh. Sadri Afshar, Trans., Tehran: Akhtaran. (Original work published 1965) (in Persian)
- Rezaei Sarchoqa, M., (2019). "An Iranological Perspective on Imamzadehs: Case Study of Imamzadeh Hasan, Karaj". *Iranology Studies*, 5(12): 58–66. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1509822> (in Persian)
- Safaeipour, H. & Mozani, P., (2024). "Revisiting the Definition and Structural Role of Khashkhashi in Discrete Double-Shell Domes of Rok, Historical City of Kashan". *Iranian Architectural Studies*, 13(25): 5–25. <https://doi:10.22052/jias.2024.248858.1167> (in Persian)
- Sajadi, A., (2017). "Structural Features of Funerary Domes in the Central Zagros (Lorestan)". In: *Mohsen-Nameh: Collection of Iranology Articles in Memory of Mohsen Jafari Mazhab* (P. Ostohri & J. Kianfar, Eds.): 121–150. Tehran: National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran. <file:///C:/Users/user/Desktop/18289-fa-mohsen-nameh.pdf> (in Persian)
- Sajadi, A., (2017). *Tombs of Southwestern Iran (Khuzestan and Surrounding Areas)*. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism. (in Persian)
- Sajadi, A., (2021). "Typology of Funerary Architecture in the Central Zagros (Lorestan)". *Proceedings of the 5th National Conference on Iranian Archaeology*, Birjand. <https://civilica.com/doc/1349662> (in Persian)
- Sameh, R. & Mousavi, S. M., (2022). "Typological Analysis of Historical Tower-Tombs in Iran Based on the Transformation of the Tehrang Pattern". *Islamic Architecture Studies*, 10(4): 1–17. <https://doi:10.52547/jria.10.3.3> (in Persian)

- Shahbazi Shiran, H., Feyzi, F. & Mirazi, Z., (2016). "A Study of Islamic Tombs in Iran during the Seljuk Period". *International Conference on Islamic Culture, Art, and Architecture*, Kish Island. <https://civilica.com/doc/538040> (in Persian)
- Shekofteh, A. & Salehi Kakhki, A., (2014). "Construction Methods and Evolution of Plaster Decorations in Iranian Architecture from the 7th to 9th Century AH". *Negareh*, 9(30): 63–81. https://negareh.shahed.ac.ir/article_156.html (in Persian)
- Shokri, P., (2015). "Typology and Classification of Tiles from the Ilkhanid Period to Timur's Invasion Based on Form and Glaze". Master's Thesis in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Conservation and Restoration of Objects and Historical Buildings, Isfahan University of Art. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/c487085dc5d0dbb42537270fbb36db96> (in Persian)
- Wilber, D., (1986). *The Architecture of Islamic Iran: the Ilkhanid period*. A. Fariar, Trans., 2nd ed. Tehran: Elmi va Farhangi. (in Persian) (Original work published 1949)
- Zare'i, H., (1996). "Plaster Decorations of Robat Sharaf Korbandi". Bachelor's Thesis in Restoration of Historical Monuments and Buildings, Faculty of Conservation and Restoration of Objects and Historical Buildings, Isfahan University of Art. (in Persian)
- Zare'i, M. E., Heidari Babakamal, Y. & Montazer Zohuri, M., (2015). "A Reflection on the Identity of Two Octagonal Domed Tombs of Keshit and Nask: Golbaf, Kerman". *Quarterly Journal of Islamic Architecture Research*, 3(8): 121–132. <https://jria.iust.ac.ir/article-1-276-fa.pdf> (in Persian)